

VLADIMIR-ĐURO DEGAN

Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*

I. UVOD

Muslimani u Jugoslaviji, kao vjerska zajednica, dobili su članom 10. Ugovora o zaštiti manjina sa Kraljevinom SHS od 10. septembra 1919. posebni međunarodni status manjine. Taj ugovor bio je dio sistema zaštite manjina koji su nakon prvog svjetskog rata glavne savezničke i udružene sile nametnule izvjesnim kategorijama država. Na ugovor su morale pristati najprije gotovo sve pobijeđene zemlje¹⁾, zatim neke male i srednje države koje su ratovala na strani pobjednika, te kasnije i zemlje koje su željele pristupiti Ligi naroda. Dakle, taj sistem nije obavezivao sve države u svijetu bez diskriminacije, niti je štitió sve nacionalne vjerske, jezične i druge manjine u bilo kojoj zemlji.

Sam taj sistem zaštite manjina, koji je predmet našeg izlaganja u širem kontekstu, Stalni sud međunarodne pravde u Haagu, u svome savjetodavnom mišljenju o manjinskim školama u Albaniji od 6. aprila 1935. veoma je precizno opisao na sljedeći način:

*) Ovaj rad izrađen je u okviru projekta »Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma — Nacionalni fenomen Muslimana«, na Institutu za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

¹⁾ U pogledu Njemačke, vidi bilješku pod 62.

»Ideja koja je u osnovi ugovorâ o zaštiti manjina (tu spada i gore spomenuti ugovor sa Kraljevinom SHS, op. pisca) jeste da osigura socijalnim grupama inkorporiranim u neku državu, čije je stanovništvo po rasi, jeziku ili religiji različito od njenog, mogućnost miroljubive koegzistencije i srdačne suradnje sa njenim stanovništvom, ali čuvajući pri tome karakteristike po kojima se ono razlikuje od većine, zadovoljavajući i zahtjeve koji iz toga proizlaze.

Da bi se taj cilj postigao, dvije stvari smatraju se posebno potrebnim i one čine predmet odredaba tih ugovora.

Najprije, osigurati da se državljani koji pripadaju manjinama po rasi, religiji ili po jeziku, nađu u potpunijoj ravnopravnosti sa drugim državljanima te zemlje.

Zatim, osigurati manjinskim grupama pogodne načine da očuvaju svoje etničke osobine, tradiciju i nacionalnu fizionomiju.«²⁾

Sa stanovišta unutrašnjih odnosa u federativnoj i višenacionalnoj socijalističkoj Jugoslaviji nakon drugog svjetskog rata, posebno u svjetlosti najnovijih ustavnih promjena iz 1968. i 1971. taj posebni položaj islamske skupine po versailleskom (Versajskom) sistemu zaštite manjina, izgleda neobičan, u prvom redu ukoliko se odnosi na Muslimane srpskohrvatskog jezika. Taj dio stanovništva po etničkom porijeklu i po jeziku potpuno je isti, kao i većina od koje se u predratnoj Jugoslaviji nastojala stvoriti nova »srpsko-hrvatsko-slovenačka«, a potom »jugoslovenska« nacija. Vidovdanski ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921, u članu 12. pružio je garanciju ravnopravnosti svim »priznatim« religijama, među koje je spadala i islamska. I, stoga, ostaje posebno zanimljivo što su muslimani kao vjerska zajednica, nezavisno od etničke pripadnosti, s obzirom da među njih spada i čitava turska manjina, te najveći dio albanske, mogli po jednom međunarodnom ugovoru dobiti status manjine, i to međunarodnopravno zaštićene.

Bio je to, u stvari, kraj dugotrajne evolucije odnosa islamskih i drugih naroda, otkako su Turci došli na ovo tlo. Ali u isto vrijeme bio je to snažan novi poticaj za oformljenje muslimanske nacije i za afirmaciju njenog identiteta, u prvom redu na području Bosne i Hercegovine, a koja će u novoj zajedničkoj domovini preuzeti sva prava, ali i sve odgovornosti, kao potpuno ravnopravna sa drugima.

Član 10. Ugovora o zaštiti manjina iz 1919.³⁾ ne može se, međutim, pravilno shvatiti i iz njega izvući pouke, ako se nema u vidu ta evolucija odnosa islamskih i neislamskih naroda na našem području, kao i mnogobrojni međunarodnopravni propisi o reguliranju toga problema na Balkanu u XIX stoljeću, koji su služili evropskim velesilama kao sredstvo da se upliću, kako u poslove Otomanske carevine, tako i novostvorenih balkanskih država, upravo oslobođenih od turske vlasti.

²⁾ *Publication de la Cour permanente de Justice internationale, Série A/B, No 64, p. 17.*

³⁾ U našoj literaturi ovaj ugovor o manjinama sa Kraljevinom SHS ponekad se citira kao »St. Germainski ugovor«. Smatramo da je taj naziv neprecizan, jer se u svjetskoj literaturi pod tim imenom podrazumijeva isključivo mirovni ugovor sa Austrijom iz 1919, koji također sadrži jednu odredbu o zaštiti manjina u Jugoslaviji.

II. POLOŽAJ NEMUSLIMANA U ISLAMSКИM ZEMLJAMA, POSEBNO U TURSKOJ DO POČETKA XIX STOLJEĆA

Pitanje zaštite vjerskih manjina u islamskim zemljama počelo se uređivati mnogo ranije negoli na evropskom Zapadu, i njegov razvitak išao je znatno drugačijim putem.

Pravo islamskih država bilo je vjersko pravo, zasnovano na Kur'anu kao najvažnijem izvoru, kao što je, uostalom, i pravo evropskih zemalja sve do renesanse bilo pod snažnim crkvenim učenjem. Islamske države, sve do početka ovog stoljeća, bile su teokratske države, a u tome pogledu njihova evolucija je znatno zakasnila u odnosu na Evropu, kao što su se feudalni i robovlasnički odnosi tamo znatno duže zadržali.

Kur'an se smatrao potpunim i sveobuhvatnim izvorom prava. Time to pravo nije bilo otvoreno dopunjavanju i adaptacijama novim društvenim potrebama, mada se njegov razvitak ogledao u tumačenjima i primjeni teksta Kur'ana, koji su se veoma razlikovali u različitim vremenima i državama.⁴⁾

Međutim, sve do reformacije u Evropi, u islamskim teokratskim državama, uključujući i Tursku, vladao je znatno veći stupanj tolerancije prema nemuslimanima, nego što se to moglo i zamisliti u istom vremenskom razdoblju na evropskom Zapadu u odnosu na nekršćane.

U predmetu naše rasprave od najvećeg je interesa položaj vjerskih manjina u Otomanskoj imperiji. Pošto su Turci u naše zemlje došli kao osvajači, vjerske manjine, u stvari, bile su i etničke manjine, jer su u njima očuvali svoj identitet Grci, Bugari, Srbi, Hrvati i drugi Južni Slaveni. Bosansko stanovništvo ni prije turskog osvajanja nije bilo vjerski homogeno, što je bilo izvor mnogih slabosti bosanskog kraljevstva.

Pravoslavno stanovništvo u južnoslavenskim zemljama pod Turskom slijedilo je položaj Grka u Otomanskoj imperiji. Mehmed II Osvajač, tri dana po padu Carigrada, 1. juna 1453. izdao je Ahdnamu (ferman) kojom je pravoslavicima, koje su Turci nazivali općenito »grčki narod« (*urum millet*), podijelio tri glavne povlastice: a) neprikosновенost crkava, koje se ne smiju pretvarati u džamije; b) relativnu nezavisnost njihovog građanskog položaja, pošto su se brakovi, rođenja, pogrebi i svi drugi akti pravoslavnih kršćana imali vršiti po obredima i propisima grčke crkve; c) pashalni praznici imali su se slaviti kao i do toga vremena.⁵⁾

Grčki patrijarh i svećenstvo dobili su jurisdikciju nad svim pravoslavnim kršćanima, a kasnije su iste povlastice date armenskoj crkvi i njenom patrijarhu, te jevrejskim zajednicama.

Kada su Turci prodrli u Bosnu, tu su naišli na znatno katoličko stanovništvo, koje je masovno napuštalo zemlju i bježalo na sjever. To turskim vladarima nije bilo u interesu, jer je zemlja ostajala bez seljaka i neobrađena. I tada, bilo je to samo deset godina nakon carigradske Ahdname, sam

⁴⁾ Usp., Arthur Nussbaum: *A Concise History of the Law of Nations*, Revised Edition, New York 1954, p. 51.

⁵⁾ Dr Ilija Pržić: *Zaštita manjina*, Beograd 1933, pp. 36—37.

sultan Mehmed II Osvajač izdao je franjevcima na Milodraževu polju blizu Fojnice, a na ruke Fra Anđela Zvizdovića, 28. maja 1463. tzv. Fojničku Ahdnamu. Njome se zakleo da će štiti i čuvati katoličke crkve, samostane i imovinu, te pružiti sigurnost franjevcima, kojima je dozvolio da vrate odbjelo bosansko stanovništvo na zemlju, a što je odgovaralo i temeljnim turskim interesima.⁶⁾

Položaj dviju najjačih kršćanskih crkava u Turskoj znatno se razlikovao. Osvajanjem od strane Turaka, nestale su pravoslavne države u Evropi i Aziji i tek će Rusija kasnije u XVIII i XIX stoljeću ponovo postati njihov veliki neprijatelj. No pravoslavna crkva unutar Otomanske imperije mogla se konsolidirati i bez mnogo dodira sa vanjskim svijetom, čak i obnoviti.

Turska je nastavila borbu sa katoličkim zemljama, a što se sve do velikih ustanaka Grka, Srba i drugih pokorenih naroda, početkom XIX stoljeća, nepovoljno odražavalo na odnos turskih vlasti prema katoličkom stanovništvu, posebno u našim krajevima. Međutim, dok je Turska bila na vrhuncu moći, stupala je u redovne odnose sa katoličkim zemljama i nastojala je da pospješi s njima trgovinu. Da ne spominjemo ugovorne odnose sa Dubrovačkom Republikom, koji su pripadnicima te zemlje omogućili trgovinu na gotovo čitavoj turskoj teritoriji; najznačajniji i najdalekosežniji ugovor iz toga doba, bile su kapitulacije⁷⁾, sklopljene između sultana Sulejmana Veličanstvenog i francuskog kralja Françoisa I (Fransoaza), februara 1535. Tim kapitulacijama bilo je francuskim podanicima na teritoriji Turske priznato pravo slobodnog ispovijedanja vjere, oni su bili izuzeti iz nadležnosti redovnih turskih sudova i na njih je bila protegnuta francuska konzularna jurisdikcija. Kasnije zaključenim kapitulacijama (1581. i 1597), ova specijalna prava Francuske su se učvrstila. Kapitulacijama između Ahmeda I i Henrija IV iz 1604. Francuskoj je priznato dalekosežno pravo zaštite kršćana »podanika francuskog kralja i kneževa, njegovih prijatelja i saveznika«, naročito onih koji posjećuju sveta mjesta u Jeruzalemu, a uz to i zaštitu svećenika i čuvara svetog groba.

Kapitulacijama iz 1673. priznat je francuski protektorat nad svim katolicima, kako francuskim podanicima, tako i njihovim štitičenicima (protégés). Posljednje francuske kapitulacije zaključene su 16. maja 1740. i one su vrijedile do prvog svjetskog rata. I njima je priznat francuski protektorat nad čitavim katoličkim svećenstvom u Turskoj, ponovo su nabrojana prava priznata ranijim kapitulacijama i proglašena je sloboda ispovijedanja vjere, pravo popravke crkava, nabrojani su staleži na koje se odnose ove kapitulacije, te je izričito propisano da će one vezivati i nasljednike vladara koji su ih zaključili.

Međutim, ovaj monopol Francuske u zaštiti katolika i kršćana općenito u Turskoj nije dugo trajao. Već 1583. Engleska je sa Turskom zaklju-

⁶⁾ Prijevod toga dokumenta objavljen je u članku bez potpisa — »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća«, *Istorijsko-pravni zbornik*, Sarajevo, god. I, sv. 2, 1949, pp. 204–205.

⁷⁾ Izraz »kapitulacije« u ovoj materiji ne označava predaju neprijatelju kao rezultat poraza u ratu. Taj naziv su nosili svi međunarodni ugovori sa Otomanskom carevinom, zaključeni između XVI i XVIII stoljeća, a kojima se uređivao status i položaj stranaca u toj zemlji.

čila kapitulacije slične onima koje su već bile zaključene sa Francuskom, a od XVII stoljeća kapitulacije su zaključile i Holandija (1612), Austrija (1617) i dr.⁸⁾

Za naše krajeve od najvećeg su značaja zaključene kapitulacije i utjecaj koji su vršile Austrija, te kasnije Rusija.

Već Karlovačkim mirovnim ugovorom iz 1699. godine ne samo da je katolicima zagaranirana sloboda ispovijedanja religije nego je poljski ambasador na Porti ovlašćen čak da — »izloži carskom prijestolju svaki zahtjev u pitanju religije koji mu se naloži da učini«. Istim ugovorom Austrija je dobila pravo intervencije u korist katolika, a to joj je pravo potvrđivano i u ugovorima sklopljenim u Požarevcu 1718, Beogradu 1739. i u Svištovu 1791. S obzirom na granicu sa Bosnom i pošto je u svome sastavu imala Ugarsku i Hrvatsku, Austrija je bila daleko aktivnija od Francuske u svome utjecaju na katolički kler u našim krajevima. Sa izuzetkom perioda trajanja Napoleonove Ilinije, Francuska je svoju aktivnost daleko više usmjeravala na Carigrad, Grčku i Levant i njen se utjecaj kao zaštitnice katoličanstva u našim krajevima nije mnogo osjećao.

Ova povlastica Austrije izazvala je ljubomoru Rusije, koja je nakon Ivana Groznog izrasla u prvu pravoslavnu državu nakon pada Carigrada. Već ugovorima iz 1681. i 1700. Rusija je iznudila od Turske obećanje za zaštitu ruskih podanika koji odlaze na poklonjenje u Jeruzalem. No pravo protektorata nad pravoslavnom crkvom i pravoslavnim podanicima Turske Rusija je po prvi put zadobila Kučuk-Kajnardžijskim ugovorom iz 1774. To pravo kasnije joj je ponovo priznavano na širi ili uži način ugovorima u Ali-Konaku 1779, u Jašiju 1792, Bukureštu 1812, te u Jedrenima 1829.⁹⁾

Afirmacija Rusije kao pravoslavne sile i jačanje Austrije na sjevernim turskim granicama, uporedo sa opadanjem otomanske moći, sigurno je da su davali nade balkanskim kršćanima na skoro oslobođenje i da ih je to inspiriralo na borbu za obnovu historijskih nacionalnih država. Mada su i Austrija i Rusija kao teokratske države imale i neki osjećaj moralne obaveze da učine nešto za zaštitu svojih jednovjernih u Turskoj, u mnogo većem broju slučajeva one su manipulirale s tim narodima kao sredstvom za daljnje unutrašnje slabljenje bolesnika sa Bospora i za ostvarenje vlastitih imperijalističkih ciljeva.

Iako je sa historijskog stajališta svaka generalizacija nedozvoljena, karakteristično je što je zaključio britanski pravni pisac Macartney (Markartni) o pravu Rusije na intervenciju u korist pravoslavnih podanika Turske carevine — »Rusija je to pravo stalno zloupotrebljavala i cinički je zane-marivala svoje štitenike kad god joj je bilo stalo da umiri Tursku, a u drugo vrijeme podjarivala ih je na pobunu i koristila je te ustanke kao izgovor za rat i aneksiju teritorija Porte. Njen primjer su oponašale Austrija, Francuska i kasnije Italija...«¹⁰⁾ Britanski pisac zaboravio je da na

⁸⁾ Vidi prikaz tih ranih kapitulacija — Pržić, *op. cit.*, pp. 41—43; Nussbaum, *op. cit.*, pp. 55, 121—122.

⁹⁾ Vidi, Pržić, *op. cit.*, pp. 43—45; Nussbaum, *op. cit.*, p. 122; C. A. Macartney: *National States and National Minorities*, Oxford 1934, pp. 161—163.

¹⁰⁾ Macartney, *op. cit.*, p. 162.

tom mjestu spomene i svoju zemlju koja je na isti način stekla Kipar u 1878, a u ranijim periodima veoma se aktivno miješala u turske unutrašnje poslove, nastojeći da istisne svoje evropske suparnike.

No i pored tih zloupotreba, ostaje kao činjenica da su velike sile i njihovi konzuli često uspijevali da spriječe još gora krvoprolića i ekscese turske koruptivne administracije u udaljenim krajevima kakav je bila Bosna, a u svakom slučaju i da potakne Srbe, Grke, Bugare, Rumune, te Hrvate iz Bosne i Hercegovine da steknu nacionalnu svijest i da različitim sredstvima povedu borbu za oslobođenje.

III. REGULIRANJE POLOŽAJA MUSLIMANA U BALKANSKIM KRŠĆANSKIM ZEMLJAMA I POLOŽAJA KRŠĆANA U TURSKOJ DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Ideje francuske revolucije, propast feudalnog apsolutizma i širenje buržoaske nacionalne ideje, nisu mogli ostati bez utjecaja na provincije evropskog dijela Turske. I pored krupnih društvenih i ekonomskih promjena u XIX stoljeću u zapadnoj i srednjoj Evropi, unutrašnji poredak u Turskoj nije se bitno mijenjao. Kad su se formalno i donosili novi pravni propisi, to je u perifernim provincijama ostajalo bez posljedica. Tako ni Hatišerif od Gilhane iz 1839. ni Ramazanski zakoni iz 1856, koji su zaveli punu pravnu jednakost svih turskih podanika, bez obzira na vjersku pripadnost ni izdaleka nisu doveli do srazmjernog učešća u vlasti nemuslimanskih skupina. No to je bilo i nemoguće sve dok je postojao feudalni poredak, dok je čak i ropstvo bilo priznata pravna institucija, i dok je Turska ostala teokratska država.

Porta je svim raspoloživim sredstvima nastojala da guši ustanke za nacionalno oslobođenje u pojedinim krajevima, posebno u Srbiji i Grčkoj. Ali kad je u tim krajevima trpjela poraze i kad je dolazilo do nastajanja novih balkanskih nacionalnih država, ona sa svoje strane nije činila ništa ili je činila veoma malo da bi zaštitila interese muslimanskog življa u tim krajevima. Nove države su srednjovjekovnim metodama svim silama nastojale da svoju teritoriju »očiste« od muslimana, koji su po porijeklu i jeziku veoma često bili njihova braća, i da se na taj način »osvete« za vjekovni otomanski zulum. Posljedica toga su bila nove masovne migracije stanovništva na Balkanu, nova ljudska stradanja i odlaganje stvaranja istinskih uvjeta za skladan život većine sa manjiuom uz poštivanje individualnosti svih grupa. Umjesto da se nacionalni i vjerski problem rješava, on se dalje komplicirao, rađao mržnju i nepravdu, što je u krajnjoj liniji bilo na štetu cjelokupnog stanovništva koje živi na Balkanu.

Ali, ove novooslobođene nacionalne države, ni izdaleka nisu bili istinski samostalni subjekti međunarodnih odnosa, i svoje vlastite sudbine. Do načela suverene jednakosti svih država, bez obzira na njihovu veličinu i snagu, predstojao je još dalek put. Svi međunarodni problemi onoga vremena rješavali su se na oligarhijski način na kongresima i ambadorskim sastancima nekoliko najvećih evropskih sila.

Velike sile brinule su se u prvom redu o vlastitim interesima, i koliko je moguće da suzbiju utjecaj suparničke velesile. Interese malih zemalja one su zastupale i promovale jedino ako su te zemlje ulazile u sferu njihovog utjecaja i ako je to pomagalo ostvarenju njihovih ekspanzionističkih ciljeva. Male zemlje bile su u punom smislu objekt tih odnosa i dešavalo se da za konferencijskim stolom velikih propadnu sve žrtve koje su ti mali narodi podnosili u borbi za nacionalno oslobođenje.

U tome pravcu velesile su, u skladu sa svojim pojedinačnim interesima, u potpunosti odlučivale i o odnosima etničkih i vjerskih manjina na teritoriji novooslobođenih država, kao i kršćana u preostalim dijelovima Turske, koliko se na to moglo utjecati ugovornim tekstovima. I možemo zaključiti da su sve do balkanskih ratova odredbe o statusu manjina u tim zemljama bile rezultat sporazuma velesila, gdje države u pitanju nisu imale nikakvu riječ.

Velesile su nastojale da obnzdaju masakre koji su pratili oslobodilačke ratove, ako zbog ničega drugog, ono zbog toga da ti masakri i javno mnjenje ne bi dali povoda za miješanje suparničkih velesila u regionima koje je neka od njih smatrala sferom svoga utjecaja. Tu su sigurno igrali ulogu i moralni razlozi. Stoga je od njih poteklo prvo nametanje nekih mjera zaštite manjina u novim balkanskim nacionalnim državama, kako ističe Macartney, — »s obzirom da se u devetnaestom stoljeću počelo osjećati da čovjek nema samo temeljno pravo na slobodu ispovijedanja vjere, nego također i na malo ovozemaljske sreće.«¹¹⁾ Stoga je cilj tih odredaba bio da se Turci i kršćani međusobno ne istrijebe, ukoliko već nije prethodno dolazilo do »čišćenja« svih muslimana sa oslobođene teritorije.

Prvi u seriji tih ugovora bio je Protokol od 3. februara 1830. između Britanije, Francuske i Rusije, kojim je zagarantirana nezavisnost Grčke. U tome Protokolu se navodi:

»Opunomoćenici, želeći da prema Grčkoj ponovo posvjedoče blagonaklonu zabrinutost svojih vladara, i da tu zemlju sačuvaju od nevolje koje mogu biti prouzrokovane od suparništva među religijama, suglasili su se da će svim podanicima te nove zemlje, bez obzira na njihovu religioznu pripadnost biti pristupačne sve javne službe, funkcije i počasti i da oni moraju biti tretirani na osnovi potpune jednakosti, nezavisno od vjere, u svim religioznim, građanskim i političkim odnosima.«¹²⁾

Ovaj propis primjenjivao se, dakle, na sve građane, prema tome i na muslimane. No u odnosu na muslimane nije imao veliki izravni značaj s obzirom na to da se još tri godine ranije, Londonskim ugovorom iz 1827, propisalo da se svi muslimani isele iz Grčke. Po mišljenju Ilije Pržića, do ovog propisa došlo je na zahtjev Francuske koja je tim putem željela zaštititi katoličku manjinu.¹³⁾ Bilo kako bilo, stvoren je presedan koji će se kasnije prenositi i na nove ugovore. Tako je slična deklaracija bila učinjena u 1863. u odnosu na Jonske otoke.¹⁴⁾

¹¹⁾ C. A. Macartney: *National States and National Minorities*, Oxford 1934, p. 164.

¹²⁾ Originalni francuski tekst ovog propisa naveden je u djelu — Dr Ilija Pržić: *Zaštita manjina*, Beograd 1933, p. 55, n. 65.

¹³⁾ *Ibid.*, p. 54.

¹⁴⁾ Macartney, *op. cit.*, p. 164.

I međusobno rivalstvo velesila u zaštiti kršćana pod turskom vlašću i pravo na zaštitu svetih mjesta u Palestini, na što je posebno pretendirala Francuska, a što je sve bilo samo plašt za imperijalističke ciljeve u odnosu na tursku teritoriju, doveli su do krimskog rata. U tome ratu Rusija je pretrpjela poraz, a na strani pobjedničkih sila Engleske i Francuske našla se i Turska. Na pariskoj mirovnoj konferenciji od 1856, koja je uslijedila, odlučeno je da se individualna zaštita turskih kršćana od strane pojedinih sila zamijeni kolektivnom garancijom. Time se želio suzbiti monopol Rusije u protektoratu nad pravoslavnom crkvom i pravoslavnim stanovništvom u Turskoj.

Turskoj, kao pobjedničkoj sili, na toj konferenciji formalno je dozvoljen ulazak u evropski koncert i priznat joj je status ravnopravne velesile, zajedno sa garancijom njenog teritorijalnog integriteta.

Posebnom odredbom predviđeno je kolektivno mirenje svih ostalih velesila, prije izbijanja sukoba, u slučaju da između neke od njih i Turske dođe do spora koji bi mogao ugroziti njihove međusobne odnose.

I da bi se makar formalno očuvao novostečeni status Turske, ona je bila navedena da dá »spontanu izjavu« o ravnopravnosti svih građana, i time da potvrdi Ramazanske zakone, koje je sultan donio ranije, ali ih nije sproveo. To je učinjeno članom IX stav 1. Ugovora:

»Njegovo Carsko Veličanstvo Sultan, u stalnoj brizi za dobrobit svojih podanika, pošto je oktroyirao ferman kojim se poboljšao njihov položaj bez razlike na religiju, i rasu, posvećuje svoje plemenite namjere prema kršćanskom stanovništvu svoje carevine, i želeći pridonijeti novo svjedočanstvo svojih osjećaja u tome pogledu, odlučio je da silama ugovornicama priopći taj ferman, koji je spontano došao od njegove volje.«

No da nije bila riječ samo o spontanoj izjavi, lišenoj međunarodno-pravne obaveze, vidi se iz drugog stava toga člana, koji je međutim, u načelu zabranio miješanje stranih sila u unutrašnje turske poslove:

»Sile ugovornice utvrđuju visoku vrijednost ovog priopćenja. Podrazumijeva se da ono ni u kojem slučaju neće dati pravo tim silama da se miješaju, bilo kolektivno ili posebno, u odnose Njegovog Veličanstva Sultana sa svojim podanicima, niti u unutrašnju upravu njegovog carstva.«

Ali, u odnosu na Vlašku i Moldaviju, koje su Pariskim ugovorom stekle međunarodno priznat status turskih vazala sa unutrašnjom autonomijom, nametnute su dalekosežne izravne obaveze u pogledu ravnopravnosti svih njihovih građana:

»Sve religije i oni koji ih ispovijedaju uživat će u dvjema kneževinama jednaku slobodu i jednaku zaštitu.

Svi Moldavci i svi Vlasi, bez izuzetka, imat će pristup javnim službama.

Sve klase stanovništva, bez razlike na porijeklo ili religiju, uživat će jednakost u građanskim pravima, a posebno u pravu svojine u svim njegovim oblicima.«¹⁵⁾

¹⁵⁾ Usp. G. Fr. Martens: *Nouveau Recueil Général*, tome XV, pp. 770—781.

Tu je, dakle, jednim međunarodnim ugovorom, kao ranije Grčkoj, ali na neposredniji način, dvjema podunavskim kneževinama nametnuto načelo jednakosti ljudi koje je proizašlo iz francuske buržoaske revolucije. Ipak, u 1856. u Vlaškoj i Moldaviji praktično više nije bilo muslimana, tako da se tim načelom u stvarnosti željelo zaštititi brojno jevrejsko stanovništvo, koje će, uprkos toj odredbi, još i nakon Berlinskog kongresa ostati bez najtemeljnijih prava, pa čak i prava državljanstva.¹⁶⁾

Sljedeća etapa ovog razvoja, koja je već imala značajnog neposrednog odraza na naše krajeve, a posebno na Bosnu i Hercegovinu, bio je Berlinski kongres 1878. i ugovor koji je na njemu sklopljen. Tim ugovorom Crnoj Gori, Srbiji i ujedinjenoj Rumunjskoj priznata je potpuna nezavisnost. Od teritorije Bugarske stvorena je jedna vazalna država u ovisnosti od Turske, a druga, pod imenom Istočne Rumelije, mada je i dalje ostala pod turskom upravom, dobila je dalekosežnu autonomiju. Bosna i Hercegovina stavljena je pod privremenu upravu Austro-Ugarske.

Sve propise koji se odnose na prava i režim stanovništva, propisane Berlinskim ugovorom, možemo podijeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju propisi koji se odnose na Crnu Goru, Srbiju, zatim Rumunjsku, Bugarsku i Istočnu Rumeliju. U drugu grupu spadaju članovi LXI i LXII koji se odnose na preostale dijelove Otomanske imperije, te napokon u treću grupu dolazi najkraći od svih, član XXV koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

I

Crnoj Gori, Srbiji i Rumunjskoj, kako smo naveli, priznata je potpuna nezavisnost, ali pod važnim uvjetima. Navodimo u cijelosti propise koji se odnose na Crnu Goru u tome pogledu:

»Član XXVI: Visoka Porta i sve Visoke ugovorne strane koje to do sada nisu učinile, priznaju nezavisnost Crne Gore.

Član XXVII: Visoke ugovorne strane sporazumne su sa slijedećim uvjetima:

U Crnoj Gori razlike u vjerovanju i konfesiji neće moći biti povod da se ma tko isključi ili proglasi nesposobnim u pogledu uživanja građanskih i političkih prava i počasti, primanja u javne službe, sticanja položaja i počasti ili vršenja različitih zanimanja i zanata. Bit će osigurani sloboda i javno vršenje svih vjerskih obreda svim državljanima Crne Gore, kao i strancima, i neće se moći činiti nikakve smetnje bilo hijerarhijskoj organizaciji različitih vjerskih zajednica, bilo njihovim odnosima sa svojim duhovnim glavarima.

Član XXX: Muslimani i drugi, koji posjeduju imovinu na teritorijama anektiranim Crnoj Gori i koji se žele iseliti iz Kneževine, moći će sačuvati svoje nekretnine, bilo da ih iznajme ili da ih daju na upravljanje trećima.

¹⁶⁾ Usp. Macartney, *op. cit.*, pp. 165—166; Pržić, *op. cit.*, pp. 59 i dalje.

Nitko neće moći biti eksproprijiran osim putem zakona u općem interesu i uz prethodnu odštetu.

Jednoj tursko-crnogorskoj komisiji bit će stavljeno u zadatak da u roku od tri godine uredi sve poslove koji se odnose na način otuđenja, eksploatacije i uživanja državne svojine za račun Visoke Porte i vakufa, kao i pitanja koja se odnose na interese pojedinaca koji su tamo angažirani.¹⁷⁾

Gotovo iste odredbe, uz male razlike, navedene su i u članovima XXXIV, XXXV i XXXIX kao uvjet priznavanja nezavisnosti Srbije. S obzirom na to da je Srbija ranije imala međunarodno priznati status turskog vazala, ovdje su joj, za razliku od Crne Gore, po prvi put sve velesile priznale nezavisnost. Osim toga, u članu XXXIX nedostaje propis iz alineje druge člana XXX o garanciji zakonske eksproprijacije muslimanskih posjeda.¹⁸⁾

Uz slične uvjete bila je kolektivno priznata nezavisnost Rumunjske, vazalni položaj Bugarske, te unutrašnja autonomija Istočne Rumelije na čijem je čelu trebalo da bude guverner kršćanin, mada je ona i dalje ostala pod turskim suverenitetom.

II

Za razliku od Pariskog ugovora iz 1856, ovoga puta Turska je morala primiti na sebe mnogo izravnije i dalekosežnije obaveze u pogledu tretmana vlastitih državljana i stranaca na svojoj teritoriji:

»Član LXI: Visoka Porta se obavezuje da bez daljnjeg odlaganja ostvari poboljšanje i reforme koje lokalne potrebe budu zahtijevale u provincijama nastanjenim Armencima i da garantira njihovu sigurnost od Čerkeza i Kurda. Ona će periodično obavještavati sile o poduzetim mjerama u tome pogledu, koje će nadzirati njihovo izvršenje.

Član LXII: Pošto je Visoka Porta izrazila volju da održi načelo vjerske slobode i da mu prida najširi domašaj, ugovorne strane primaju na znanje ovu njenu spontanu izjavu.

Ni u kojem dijelu Otomanske carevine vjerska razlika neće biti povod da se neka osoba isključi ili proglasi nesposobnom u pogledu uživanja građanskih i političkih prava, primanja u javne službe, sticanja položaja i počasti ili vršenja različitih zanimanja i zanata. Svi će, bez obzira na religiozne razlike, moći svjedočiti pred sudovima.

Bit će osigurani sloboda i javno vršenje svih vjerskih obreda, i neće se moći činiti nikakve smetnje, bilo hijerarhijskoj organizaciji različitih vjerskih zajednica, bilo njihovim odnosima sa svojim duhovnim glavarima.

Svi svećenici, hodočasnici i kaluđeri, bilo koje nacionalnosti, koji putuju u evropsku ili azijsku Tursku, uživat će jednaka prava, pogodnosti i povlastice.

¹⁷⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome III, pp. 485—460.

¹⁸⁾ *Ibid.*, p. 460.

Diplomatskim i konzularnim agentima sila u Turskoj priznaje se pravo službene zaštite u pogledu gore navedenih osoba, njihovih vjerskih, dobrotvornih i drugih ustanova, u svetim mjestima i drugdje.

Izričito se rezerviraju prava koja je stekla Francuska i podrazumijeva se da to ne ide na uštrb *status quo-a* u svetim mjestima.

Kaluđeri Svete Gore (Mont Athos), bez obzira na zemlju njihovog porijekla, ostat će u posjedu i pogodnostima koje su stekli ranije, i u potpunoj jednakosti će uživati prava i povlastice.«¹⁹⁾)

Iz gornjeg proizlazi da je Turska Berlinskim ugovorom morala primiti na sebe s jedne strane mnogo teže obaveze negoli prethodnim Pariskim ugovorom iz 1856. kako u pogledu Armenaca, tako i što se tiče jednakosti cjelokupnog svoga stanovništva. To je posljedica toga što je ona iz krimskog rata formalno izašla kao pobjednik, dok je Berlinski kongres bio posljedica njenog poraza u ratu s Rusijom i drugim zemljama.

S druge strane, obaveze Turske bile su veće u svome opsegu i u odnosu na obaveze novih država — Crne Gore, Srbije i Rumunjske — na primjer u pogledu prava svjedočenja svih osoba pred sudovima, a s druge strane i u pogledu obima prava drugih vjerskih zajednica na njenoj teritoriji, posebno u Svetoj zemlji.

III

Na kraju, mada je Austro-Ugarska dobila od Berlinskog kongresa međunarodni mandat za okupaciju i upravljanje turskim provincijama Bosnom i Hercegovinom, koje su formalno i dalje ostale pod suverenitetom sultana, samim Berlinskim ugovorom ona nije primila nikakve konkretne obaveze u pogledu te uprave, posebno u pogledu tretmana stanovništva na toj teritoriji. S pravnog stajališta, to bi bio jedan paradoks, no s obzirom na prilike toga doba, kad je o svim svjetskim problemima odlučivao »koncert evropskih sila«, u prvom redu u skladu s pojedinačnim interesima svake od njih, to za XIX vijek nije bilo ništa neuobičajeno.

Evo jedinog propisa Berlinskog ugovora koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu:

»Član XX V: Austro-Ugarska će okupirati i upravljati provincijama Bosnom i Hercegovinom...«

Ostali dijelovi toga propisa odnose se na režim Novopazarskog sandžaka:

»...Pošto Austro-Ugarska vlada ne želi preuzeti upravu Novopazarskim sandžakom, koji se prostire između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka do Mitrovice, tamo će se i dalje vršiti otomanska uprava. Ipak, da bi se osiguralo novo političko stanje, kao sloboda i sigurnost sredstava komunikacija, Austro-Ugarska rezervira sebi pravo da drži garnizon i da održava vojne i trgovačke ceste po čitavoj dužini toga dijela ranijeg Bosanskog vilajeta.

¹⁹⁾ Ibid., pp. 464—465.

U tu svrhu austrougarska i turska vlada pridržavaju pravo da ugovore detalje.«²⁰⁾)

Detalji su, nepunu godinu nakon Berlinskog kongresa, ugovoreni posebnom konvencijom o reguliranju austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, koja je potpisana 21. aprila 1879. u Carigradu (često neprecizno citirana kao »Novopazarska konvencija«). U preambuli se ukazuje na budući status tih dviju turskih provincija dok se u prvom i drugom članu navode neki propisi koji su predmet naše rasprave:

»Austro-Ugarska i turska vlada, pošto su pridržale sebi pravo da ugovore detalje okupacije, stipulirane članom XXV Berlinskog ugovora, i pošto činjenica okupacije Bosne i Hercegovine ne ide na uštrb prava suverenosti Njegovog Carskog Veličanstva Sultana nad tim provincijama, dvije vlade imenovala su opunomoćenike . . .

Član I. Upravu Bosne i Hercegovine vršit će Austro-Ugarska u skladu sa članom XXV Berlinskog ugovora; ipak, austrougarska vlada se ne protivi da tamo zadrži na položaju sve funkcionere koji posjeduju neophodne sposobnosti za dobru administraciju svojih službi. U slučaju smjenjivanja, austrougarska vlada davat će prednost osobama koje su porijeklom iz tih provincija.

Član II. Sloboda i javno vršenje obreda svih priznatih religija osigurat će se osobama koje su u Bosni i Hercegovini nastanjene ili tamo privremeno borave. Posebno se osigurava puna sloboda muslimana u njihovim odnosima sa njihovim duhovnim glavarima. Komandanti trupa Njegovog Veličanstva Cara i Kralja i upravne vlasti i dalje će sa najvećom pažnjom bdjeti da se na nikakav način ne povrijede čast, običaji, sloboda vjeroispovijedanja, sigurnost osoba i imovine muslimana.

Svaki napad na muslimane, njihova dobra i religiju, strogo će se kažnjavati.

Ime Njegovog Veličanstva Sultana i dalje će se spominjati u javnim molitvama muslimana, kako je to bilo i ranije. Gdje je uobičajeno isticanje otomanske zastave na minaretima, taj će se običaj poštivati.«²¹⁾)

Prije nego što pređemo na uporednu analizu čitavog kompleksa tih odredaba Berlinskog ugovora i gornje Carigradske konvencije, mislimo da je od interesa da vidimo u kojoj su mjeri delegati velesila imali u vidu prava muslimanskog stanovništva u krajevima koji su došli pod suverenitet novih država, kao i u Bosni i Hercegovini.

Protokoli sa plenarnih zasjedanja Berlinskog kongresa u cijelosti su objavljeni u Martensovoj zbirci ugovora uporedo sa tekstom Berlinskog ugovora. Međutim, to nisu sva svjedočanstva o pregovorima sa tog kongresa. Kadgod se neko pitanje nije moglo riješiti na plenarnoj sjednici uslijed sukoba interesa dviju ili više velesila, predsjedavajući Princ Bismarck (Bismarck) odlagao ga je sve dok se o njemu te velesile nisu u izravnim pregovorima nagodile. O tim tajnim dvostranim kontaktima nemamo svjedočanstva, mada su oni bez sumnje interesantniji dio pogađanja velikih sila.

²⁰⁾ *Ibid.*, pp. 457—458.

²¹⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome IV, pp. 422—423.

Mada iz gornjeg razloga objavljeni protokoli daju unekoliko fragmentarnu sliku onoga što se na Kongresu i u kuloarima odlučivalo, nije bez interesa da se i na njih osvrnemo.

Na petoj sjednici od 24. juna 1878. francuski predstavnik Waddington (Vodingtn) predložio je dva člana koji se odnose na Bugarsku. Prvi član sadržavao je garanciju jednakih prava svih bugarskih državljana, bez obzira na vjeru i pravo vršenja svih obreda. Međutim, član drugi u tome pogledu je specifičniji:

»Osigurava se puna i potpuna sloboda stranim katoličkim redovnicima i biskupima da vrše odrede u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji. Oni će i dalje zadržati svoja prava i povlastice, a njihova imovina će se poštivati.«²²⁾

Na sjednici od slijedećeg dana, 25. jula, ruski predstavnik grof Šuvalov predložio je da se riječi »katolički biskupi i redovnici« zamijeni izrazima »strani svećenici i redovnici«, a britanski predstavnik Lord Salisbury (Solsberi) dodao je da je to već osigurano turskim zakonodavstvom koje se odnosi na Rumeliju i druge turske provincije. To je potvrdio i turski predstavnik Carathéodory (Karateodori) Paša. Diskusija o tome prijedlogu zatim je odložena.²³⁾

Na slijedećoj sjednici od 26. juna, francuski predstavnik izjavio je da se slaže da se slobode tražene za strane katoličke svećenike prošire u korist svih vjera i svih obreda u Bugarskoj, a time da se u Istočnoj Rumeliji ne vrše smetnje u vršenju prava koja su stranci stekli u čitavoj Otomanskoj carevini. Lord Salisbury pokušao je domašaj toga propisa ograničiti na evropski dio Turske, ali je sam turski predstavnik prihvatio da se on primijeni na čitavu tursku teritoriju, shodno već postojećem turskom zakonodavstvu. Ali je zbog toga prigovorio da se u tome pogledu stipulira specijalni propis koji bi važio samo za Istočnu Rumeliju. Predsjedavajući je zatim konstatirao jednoglasnost Kongresa u pogledu turskih izjava o vjerskim slobodama u Turskoj, te da se isti princip primijeni u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji.²⁴⁾

Redakcioni odbor je zatim stipulirao propise o jednakosti svih vjera u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji, te propise člana LXII u pogledu Turske. Vidi se iz toga da se načelo davanja prava stranim misionarima, koje se najprije odnosilo na Bugarsku i Istočnu Rumeliju, na ovaj način zatim nametnulo tim mnogostranim ugovorom čitavoj Turskoj i da se ona tome nije mogla usprotiviti.

Na sjednici od 28. juna 1878. razmatran je prijedlog o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Mada je sporazum o tome između velenila postignut mnogo ranije, britanski predstavnik Lord Beaconsfield (Bikonsfild) preuzeo je ulogu da ga brani. Između ostalog, on je naveo argument o pravdi i jednakosti svih rasa koje tu žive, a koje uvjete navodno može stvoriti samo Austro-Ugarska:

²²⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome III, p. 304.

²³⁾ *Ibid.*, p. 320.

²⁴⁾ *Ibid.*, p. 326.

»...Nije li, osim toga, od velike važnosti, pošto se velesile trude da daju pravdu svim rasama, da u tim krajevima spriječe prevlast samo jedne rase. Ako Kongres prepusti provincije o kojima je riječ stanju u kome se danas nalaze, doći će do prevlasti slavenske rase, koja je malo raspoložena da bude pravedna prema drugima. Mora se priznati da prijedlog Lorda Salisburyja nije učinjen u interesu Engleske, nego zbog mira u čitavoj Evropi. Ni jedna nacija nije više u stanju od Austro-Ugarske da u ovom momentu izvrši u tim provincijama veliku dužnost očuvanja reda, njegovog osiguranja, uspostavljanja napretka i da konačno učvrsti Otomansku Portu, uvećavajući njen značaj u evropskim poslovima«.

Ruski predstavnik knez Gorčakov nije ni pokušao opovrgnuti te navode, nego je izjavio da je njegova zemlja u tome pitanju nezainteresirana. Dodao je da je mirotvorni cilj, koji Kongres želi postići, očuvanje kršćanskog stanovništva od vjekovnih zloupotreba.²⁵⁾ U čitavom materijalu Kongresa od gotovo 180 štampanih stranica, to nespretno i u suštini netačno izlaganje Lorda Beaconsfielda²⁶⁾ bilo je jedino koje je makar na neizravan način isticalo interese muslimanskog stanovništva. No očito je da je i ono imalo za cilj sprovođenje plana austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, a za tu uslugu Austro-Ugarska je učinila Britaniji neki ustupak na drugom polju. Stoga je i taj argument bio drugorazredan.

Na istoj sjednici britanski i francuski delegati izjasnili su se za priznavanje nezavisnosti Srbije, ali pod uvjetima vjerskih sloboda koji su već bili usvojeni za Bugarsku. Ruski delegat knez Gorčakov insistirao je na tome da se to načelo ne primijeni na Jevreje. Pri tome je istakao da, navodno, Jevreji iz Berlina, Pariza, Londona ili Beča nisu isto što i Jevreji iz Srbije ili Rumunjske, koji po njegovim riječima predstavljaju »jednu istinsku nevolju po domaće stanovništvo«. Tim argumentima odlučno su se suprotstavili predstavnici Njemačke, Francuske, Austrije i Italije, ističući da načelo vjerskih sloboda ne smije imati izuzetaka i da Srbija, ukoliko želi ući u evropsku porodicu, mora jednako kao i druge države priznati »načela koja su osnova društvene organizacije svih evropskih zemalja«. ²⁷⁾ Na kraju, odluka o nezavisnosti Srbije uz gornje uvjete prihvaćena je većinom glasova.

Na sjednici od 1. jula 1878. predstavnici Francuske, Njemačke, Austro-Ugarske i Italije predložili su priznavanje nezavisnosti Rumunjske pod istim uvjetima kao i za Srbiju. Ruski predstavnik izložio je svoj raniji stav.

Međutim, kad je na istoj sjednici, pod istim uvjetima, predložio priznavanje nezavisnosti Crne Gore, to nije naišlo na otpor.²⁸⁾ Razlog je očito ležao u tome što u Crnoj Gori nije bilo Jevreja kao brojnije vjerske skupine.

Na sjednici od 4. jula pročitana je deklaracija Vlade Srbije da je ona spremna da i u odnosu na Jevreje u potpunosti sprovede načelo vjerske slobode na čitavoj teritoriji Srbije.²⁹⁾ Time više nije bilo prepreka priznavanja nezavisnosti Srbije.

²⁵⁾ *Ibid.*, p. 338.

²⁶⁾ Uočili smo da je taj britanski delegat upravo u Bosni i Hercegovini suprotstavljao slavensku rasu Muslimanima, dok je ogromna većina muslimanskog stanovništva na tome području istog etničkog porijekla i istog maternjeg jezika kao i preostalo slavensko stanovništvo.

²⁷⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome III, pp. 341—342.

²⁸⁾ *Ibid.*, pp. 362, 367.

²⁹⁾ *Ibid.*, pp. 380.

Napokon, od interesa je još napomenuti da je na sjednici od 10. jula 1878. turski predstavnik Carathéodory Paša uložio prigovor na prijedlog da guverner Istočne Rumelije obavezno mora biti kršćanske vjere, ističući načelo vjerske jednakosti koje je proklamirao sam Berlinski kongres. Predsjedavajući knez Bismarck grubo i cinički mu je uzvratio da je to već implicitno bilo uglavljeno San-Stefanskim ugovorom, i o tome više nije bilo diskusije.³⁰⁾

Iz gornjeg proizlazi da su se velesile za načelo vjerskih sloboda i jednakosti u novim balkanskim državama zalagale iz različitih motiva. Francuska je najotvorenije zastupala interese katoličkog misionarstva, dok je Rusija uz prešutnu saglasnost ostalih, veoma lako to načelo proširila na sve religije. No bilo je iluzorno da bi se u onim uvjetima u Srbiji, Crnoj Gori i Rumunjskoj mogao koristiti i islam. Dok je Rusija načelo vjerskih sloboda nastojala uskratiti Jevrejima, provodeći već antisemitsku politiku na svojoj teritoriji, ostale zemlje jednodušno su je u tome spriječile i pokazale su se kao zaštitnice jednakosti Jevreja.

Pitanje je u kolikoj mjeri je u svemu tome bila izražena briga za zaštitu muslimanskog stanovništva u tim državama. Možemo izvesti općeniti zaključak, makar što se tiče njihovih ranijih privilegija kao pripadnika dominantne religije u teokratskoj državi, da se smatralo da će gubitak ranijih privilegija, napose tamo gdje su pretižno sačinjavali feudalni sloj koji je držao zemlju, značiti njihovo postepeno iseljenje iz tih krajeva. Stoga se smatralo kao najvažnije da im se osigura imovina.

Ni sama Turska nije se potrudila da muslimanima osigura bilo što više. Iz odredbe: »...muslimani... koji se žele iseliti...«, jasno proizlazi da oni nisu bili dužni da napuste svoj kraj. Ali, Turska im nije osigurala, niti ima dokaza da je to pokušala učiniti, ugovornim pravom uvjete za sticanje državljanstva novih država, posebno Srbije i Crne Gore. Tako su oni u najboljem slučaju mogli ostati na teritoriji tih dviju država kao stranci uz sve neprijatnosti koje su iz toga proizlazile, a vlade tih dviju država nisu smatrale da imaju bilo kakvu međunarodnopravnu obavezu da ih u svoje državljanstvo prime.

Samim Berlinskim ugovorom Austro-Ugarska nije primila ni taj minimum obaveza prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini. No ona je kasnije, Carigradskom konvencijom iz 1879. neposredno sa Turskom ugovorila znatno veće obaveze. Istina je da se iz samog nabrojanja specijalnih prava i specijalne zaštite u pogledu muslimanskog stanovništva vidi da je ono došlo u opasnost s obzirom na upravu jedne kršćanske monarhije. Ali navedena Konvencija uz sve njene nedostatke, nepreciznosti i nedorečenosti, stvorila je povoljnije uvjete za opstanak Muslimana u Bosni i Hercegovini, gdje su i brojem i srazmjerno bili više zastupljeni, negoli u teritorijama prisajedinjenim Srbiji i Crnoj Gori u 1878. S obzirom na to da okupacijom tih dviju turskih provincija Austro-Ugarska formalno nije stekla njihovu suverenost, ipak je već tada bilo jasno da se ranije stanje više neće vratiti.

³⁰⁾ *Ibid.*, p. 432.

Napokon, najdalekosežnije odredbe koje je jedna zemlja morala preuzeti Berlinskim ugovorom u pogledu vjerskih sloboda, jednakosti, stranih vjerskih zajednica i kontrole sa strane, bila je Turska. Zemlje koje su imale direktne teritorijalne pretenzije na tursku teritoriju, u prvom redu Rusija i Austro-Ugarska, u tome su vidjele daljnju mogućnost infiltracije i daljnjeg miješanja u unutrašnje turske poslove. Britanija, koja je više od drugih velesila vidjela svoj interes u produženju života Otomanske carevine, možda je vjerovala da će se dosljednim sprovođenjem tih propisa konsolidirati unutrašnje stanje bolesnika sa Bospora i time zaustaviti infiltracija suparničkih velesila. Međutim, i to je bila iluzija. Sve dok je Turska ostala teokratska država sa feudalnim sistemom koji je već predstavljao teški anahronizam u odnosu na ostalu Evropu, sve dok je njeno zakonodavstvo priznavalo i robovlasničke odnose, a to je bilo sve do 1923. kad je Kemal Atatürk proglasio laičku Republiku, nije bilo objektivnih uvjeta da se nemuslimansko i netursko stanovništvo trajnije veže za tu državu i da mu se osigura dosljedna jednakost u pravima i šansama sa muslimanskom većinom. Tragedija je bila što se tokom čitavog devetnaestog stoljeća takvi uvjeti nisu u pogledu muslimana stvarali ni u novooslobođenim državama — Grčkoj, Srbiji, Rumunjskoj, Crnoj Gori, te kasnije i Bugarskoj. Mada su i tamo mnogi muslimani bili istog jezika i etničkog porijekla kao većina, na njih se gledalo kao na strano tijelo za koje je najbolje da napusti nacionalnu teritoriju.

U ovom radu nemamo pretenzije da opišemo način na koji su u praksi bile sprovedene odredbe Berlinskog ugovora. Ipak, od interesa je jedan članak objavljen u 1900. godini u Parizu u *Révue générale du droit international public*. Autor članka je profesor prava iz Beograda Živojin Perić, a naslov — »Berlinski ugovor i pitanje državljanstva u odnosu na Kneževinu Srbiju«.

Pisac u tome članku ističe nemar Otomanske imperije za vlastite državljane pošto je propustila da uglavi uvjete pod kojima bi oni mogli steći državljanstvo Srbije³¹⁾, kao i općenitu tendenciju Muslimana da se iseljavaju sa anektiranih teritorija. On navodi da je Srbija u tim ogradama savjesno izvršila svoje obaveze iz člana XXXIX Berlinskog ugovora, ali izričito ističe jedno važno odstupanje, o čemu donosimo u cijelosti citat u prijevodu:

»Postoji, ipak, jedan sloj muslimana u vezi sa kojim se naše pitanje nikada nije moglo postaviti. To su Albanci. Srbija se sjećala neprijateljskog držanja od koga oni nikada nisu odstupali prema srpskoj rasi, čak i u vrijeme mira, i ona se u njihovom pogledu koristila mjerama koje nije primjenjivala prema Turcima. Dok su ovi nakon rata bili slobodni da ostanu u Srbiji ili da iz nje odu, Albanci su odmah dobili naređenje da je napuste, i oni koji su to odbili, bili su silom istjerani. Jedan drugi motiv, možda i glavni, odlučio je srpsku vladu na taj postupak prema Albancima. U očekivanju novog rata sa Turcima postojala je bojazan njihovog šurovanja sa Turcima. Događaji koji su se kasnije zbili pokazali su da je možda bilo bolje postupiti na drugi način. Albanci, koji su bili izbačeni iz Srbije, ponijeli su sa sobom neutaživu mržnju

³¹⁾ Jivojin Péritch: »Le Traité de Berlin et la question de la nationalité par rapport à la Principauté de Serbie«, *Revue générale de droit international public*, Paris, 1900, p. 194.

prema srpskoj rasi. Nije prolazio jedan dan, a da oni nisu bili krivi za barbarske akte prema nesretnim kršćanima srpske rase koji su živjeli u njihovom susjedstvu, u Makedoniji i Staroj Srbiji (misli se na današnje Kosovo, op. pisca.) Nisu imali više uvidavnosti ni za Srbe u Kraljevini. Njihovi upadi na srpsku teritoriju su česti i vlada ponekad mora upućivati trupe da ih suzbije. Tako, u 1897, bilo je istinskih bitaka između agresivnih Albanaca i Srba iz pograničnih područja; znatan broj je bio poginulih i ranjenih, a srpska vlada morala je upotrijebiti vojnike iz susjednih garnizona da bi odbila napadače. Ova nesnosna situacija vjerovatno ne bi postojala da je srpska vlada u 1878. dozvolila Albancima da ostanu u Srbiji. Suprotstavljeni Albancima iz Turske, oni bi bili živi bedem protiv njih, a možda naklonost Srbije prema njima ne bi ostala bez utjecaja na osjećaje albanske nacije prema Srbima u Otomanskoj carevini³²⁾.

Pošto ima malo vjerovatnoće u tome da ovaj profesor optužuje svoju zemlju za nešto što ona nije učinila, iz gornjega proizlazi da je Srbija, bez sumnje, prekršila svoje obaveze iz Berlinskog ugovora prema važnom dijelu muslimanskog stanovništva na svojoj teritoriji, za koji su vladajući krugovi pretpostavljali da se neće dobrovoljno iseliti.

Iz konteksta odredaba o Srbiji, Rumunjskoj i Crnoj Gori koje smo ranije naveli, proizlazi da bi velesile, čak, mogle i povući priznanje onim novim državama koje ne bi poštivale propise o vjerskoj jednakosti. Činjenica je da je i Rumunjska u istom periodu upravo flagrantno kršila odredbe Berlinskog sporazuma u odnosu na Jevreje, nastanjene na njenoj teritoriji, i da iz toga nisu nastupile nikakve slične posljedice³³⁾.

Primjer koji nam navodi Živojin Perić ukazuje koliko je općenito nezahvalno nepravdom uzvraćati na nepravdu koja je ranije počinjavana i do kakvih to posljedica može dovesti, čak kada ne nastupe sankcije predviđene međunarodnim ugovorom. Ovaj primjer nam, osim toga, pokazuje i atmosferu i stanje u kojima su se sprovođili propisi Berlinskog ugovora.

U pogledu izvršenja odredbe člana XXV Berlinskog ugovora i Carigradske konvencije o Bosni i Hercegovini, već smo naveli da su ti propisi bili nedovoljni, neprecizni i nedorečeni. Austro-Ugarska se uz to našla u dosta delikatnoj situaciji, u prvom redu zbog nedefiniranosti njenog položaja na okupiranoj teritoriji. Mada je ona imala svu faktičku vlast u Bosni i Hercegovini nakon 1878, suverenitet je formalno i dalje pripadao turskom sultanu, i pored toga što je on do aneksije bio *jus nuduum*.

Ni austrougarska politika u našim krajevima nije uvijek nastupala jedinstveno, s obzirom na političku borbu za prevlast i afirmaciju austrijskog i ugarskog pola, koji su općenito na Balkanu imali oprečne interese i strateške ciljeve.

³²⁾ *Ibid.*, pp. 213—214.

³³⁾ Vidi opširnije o položaju Jevreja u Rumunjskoj u tome periodu — Pržić, *op. cit.*, pp. 59—64; te o pravu velesila da se upliću u njene poslove i u poslove drugih zemalja zbog nepoštivanja Berlinskog ugovora u pogledu manjinskih prava — Macartney, *op. cit.*, p. 163.

Austrougarska administracija nastojala je da u Bosni i Hercegovini uspostavi čvrst pravni poredak i da njegovom dosljednom primjenom osigura ravnopravnost svih triju vjerskih skupina koje su bile na putu, ili su već stekle nacionalnu svijest — muslimanske, pravoslavne i katoličke.

Pri tome je ona očuvala naslijeđene feudalne odnose, kakvih na teritoriji dvojedne Monarhije više nigdje nije bilo. Korisnik tih odnosa bila je relativno mala grupa muslimanskog begovata, a najveći broj kmetova, gladnih zemlje, bio je pravoslavne vjere. Isto tako nešto oko polovice ukupnog katoličkog življa bili su kmetovi na begovskim imanjima. Do kraja svoje vladavine, postojeća administracija nije pokušala da radikalno riješi feudalni problem, mada su stalno vršeni pritisci za obavezan ili, makar, fakultativan otkup kmetova. Vlasti su se uzalud nadale da će taj teški problem samo vrijeme riješiti, i one su nastojale da i u tim odnosima zavedu red i da spriječe zloupotrebe, mada je njihova politika iz razumljivih razloga često bila više na štetu feudalaca negoli kmetova, kojih je bilo daleko više.

Već iz gornjeg proizlazi da su različite vjerske skupine imale različite, a često i oprečne interese. Srpske političke grupe su se više od drugih zalagale za likvidaciju feudalnih odnosa, za vjersko-prosvjetnu autonomiju, koju su i postigle 1905. godine, a zatim do aneksije i za učvršćenje autonomnog položaja Bosne i Hercegovine u nadi da će te dvije pokrajine jednom biti prisajedinjene Srbiji.

Cilj hrvatskih političkih grupa, čiji je manji dio bio pod jakim utjecajem anacionalnog klerikalizma nadbiskupa Stadlera, bio je reorganizacija Monarhije na trijalističkoj osnovi, gdje bi se Bosna i Hercegovina ujedinila sa hrvatskim i slovenskim zemljama. Taj južnoslavenski »unitarizam« u austrijskim granicama bio je veoma nepopularan i među Srbima i među Muslimanima. Hrvatske grupe nisu bile toliko dosljedne i radikalne u rješavanju feudalnih odnosa, nastojeći pridobiti Muslimane za suradnju.

Napokon, među Muslimanima begovat je stalno i uporno nastojao da ostvari jedinstvo čitavog muslimanskog stanovništva, da mu se stavi na čelo i da mu nametne borbu za očuvanje feudalnog *status quo-a*, u čemu je, osim u nekim razdobljima, doživljavao neuspjeh.

Muslimansko stanovništvo našlo se u Bosni i Hercegovini nakon okupacije u posebnim prilikama. Do 1878. godine ono je pripadalo dominantnoj religiji u teokratskoj državi gdje nije bilo nikakvih razlika između vjerskih i državnih institucija i organa. Dok je u momentu okupacije kod katolika i pravoslavaca bila zatečena čvrsta crkvena hijerarhija na temeljima kanonskih propisa i tradicije, muslimanskom stanovništvu potpuno je nedostajala takva organizacija, koju islam nije ni predviđao.²⁴⁾ Carigradska konvencija, kako smo naveli, garantirala je slobodu muslimana u njihovim odnosima sa duhovnim glavarima, no taj propis ni izdaleka nije bio dovoljan niti dovoljno precizan da regulira sve odnose koji su nastajali iz novog stanja.

U 1882. sama je austrougarska vlast pristupila organiziranju islamske vjerske organizacije u Bosni i Hercegovini na čelu sa reis-ul-ulemom i

²⁴⁾ Vidi zbirku dokumenata — *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-meairfsku autonomiju*, predgovor Ferde Hauptmana, Sarajevo, 1967, p. 24.

i medžlisi-ulemom, ali je odbila da prihvati imenovanje reisa od šeih-ul-islama, nego je to imenovanje ona sama izvršila. Kada je u 1894, prilikom imenovanja nove ličnosti, Turska zatražila da novi reis zamoli potvrdu (menšuru) od šeih-ul-islama, austrougarska vlast odbila je taj zahtjev pravdajući se već učinjenim presedanom. Vlast je također, nakon okupacije, reorganizirala i vakufe, čiji su organi postali strogo kontrolirana ustanova od strane vlasti koje nisu bile muslimanske.

Zbog toga položaja, krajem prošlog stoljeća, među Muslimanima započinje pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju³⁵⁾ koji je bio paralelan, mada ne potpuno istovjetan srpskom pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju.

Na kraju valja istaknuti da austrougarskim vlastima nije odgovarao nijedan od tih nacionalnih programa, jer su svi bili u suštini suprotni sa temeljnim interesima i Austrije, a naročito Ugarske. To se odnosi i na pokušaje reorganizacije Monarhije na temelju trijalizma, što je odgovaralo Hrvatima, a da ne govorimo o srpskom programu čiji je krajnji cilj bio pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji, te o nastajanju nekih manjih muslimanskih grupa o vraćanju turske uprave u njoj.

Vlasti su stoga neprestano igrale na kartu vjerske podijeljenosti, a u isto vrijeme su gušile nacionalne pokrete kojima je bio cilj da dovedu seljačke mase do nacionalne svijesti i identiteta. Jednom vjerskom skupinom koristile su se protiv druge, a pomagale su i polarizaciju na klasnoj osnovi unutar svake od tih skupina, kako bi što lakše mogle ostvariti vlastite interese i ciljeve. Stoga je vlast gotovo u toku cijelog svoga perioda vladavine, a sigurno do aneksije, težište bacala na efikasnost administracije i na vlastiti autoritet, dok je zapostavljala razvitak demokratskih institucija. Time se ona lišila narodne podrške.³⁶⁾ Ona je gotovo do kraja lokalno stanovništvo uzimala kao politički nezrelo.

Ipak, pošto se sve dâ komparirati, jedno možemo uzeti kao sigurno. Usprikoš tome što je austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini u svojoj suštini bila apsolutistička i nedemokratska, nakon što joj je pošlo za rukom da stvori i učvrsti pravni poredak, koji je bio temelj makar za relativnu ravnopravnost svih triju konfesionalnih skupina, ona je u našim krajevima stvorila mnogo povoljnije uvjete za opstanak muslimanskog stanovništva od onih koji su vladali u Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj. S druge strane, ona je također stvorila povoljnije uvjete i za kršćansko stanovništvo od onih koji su nakon Berlinskog ugovora postojali u preostalim dijelovima Otomanske carvine. U tome pogledu možemo zaključiti da je austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini više od drugih država uspjela da sprovede propise o jednakosti vjera iz Berlinskog ugovora.

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je sa Turskom sklopila 26. februara 1909. Protokol o Bosni i Hercegovini i bivšem Novopa-

³⁵⁾ U knjizi navedenoj u prethodnoj bilješci sakupljeni su i objavljeni dokumenti o toj borbi. U pomenutom predgovoru Ferde Hauptmanna data je veoma uspjela sinteza i ocjena te borbe, kao i prikaz općenitih prilika u Bosni i Hercegovini toga doba.

³⁶⁾ To je zaključak i Hauptmanna, *op. cit.*, pp. 36—37.

zarskom sandžaku. Tim Protokolom, Austro-Ugarska se odrekla svih ranijih prava u odnosu na Sandžak, ali je za uzvrat od Turske dobila izričit pristanak na ukidanje ranije Carigradske konvencije iz 1879, te priznanje novog stanja u Bosni i Hercegovini, tj. izvršene aneksije. Dva člana toga Protokola posvećena su reguliranju odnosa stanovnika Bosne i Hercegovine sa Turskom, te pravima Muslimana. Navodimo ta dva propisa u cijelosti:

Član III. »Osobe porijeklom iz Bosne i Hercegovine koje se sada nalaze u Turskoj, sa izuzetkom onih naznačenih u notama koje će biti izmijenjene između ugovornih strana u momentu ratifikacije ovog Protokola, kao i otomanski državljani koji su porijeklom iz različitih dijelova Otomanske carevine, a nalaze se u prolazu ili imaju boravište u Bosni i Hercegovini, i nadalje će zadržati svoje otomansko državljanstvo, kao i ranije.

Stanovnici Bosne i Hercegovine domicilirani u tim dvjema provincijama bit će slobodni da emigriraju u Otomansku carevinu kao i ranije, u skladu sa zakonima Bosne i Hercegovine, a u Turskoj će biti primljeni kao Otomanci. Oni, kao i osobe porijeklom iz Bosne i Hercegovine koje se sada nalaze u Turskoj, uvijek će imati pravo da u potpunosti raspoložu svojim nekretninama u Bosni i Hercegovini, da ih daju u zakup, da njima upravljaju neposredno ili posredstvom trećih.

Podrazumijeva se da će osobe porijeklom iz Bosne i Hercegovine, koje nemaju namjeru da emigriraju i koje od sada budu putovale u Tursku, biti tretirane na isti način kao i austrijski ili mađarski državljani.

Član IV. Sloboda vanjskog vršenja muslimanskih obreda bit će, kao i ranije, osigurana osobama koje su nastanjene u Bosni i Hercegovini ili tamo privremeno borave.

Muslimani će i nadalje uživati jednaka građanska i politička prava kao i svi stanovnici Bosne i Hercegovine koji pripadaju drugim religijama.

Ime Njegovog Veličanstvo Sultana kao kalifa i dalje će se spominjati u javnim molitvama muslimana.

Prava vakufâ će se poštovati kao i ranije, i nikakva smetnja neće se vršiti odnosima muslimana sa njihovim duhovnim poglavarom, koji će kao i uvijek zavisiti od Šeih-ul-Islamata u Carigradu koji će postavljati reis-ul-ulemu.«³⁷⁾

Ovaj protokol, dakle, donio je nekoliko novina u odnosu na Konvenciju iz 1879. Najprije, valjalo je regulirati odnose ranijeg i tadašnjeg stanovništva Bosne i Hercegovine u odnosu na Tursku. Njemu je data mogućnost da emigira u Otomansku imperiju, gdje je automatski sticalo tursko državljanstvo. Mada u pogledu toga prava nisu činjene nikakve razlike u religiji, u praksi se ono gotovo isključivo odnosilo na muslimansko stanovništvo. Međutim, taj proces emigracije Muslimana u Tursku otpočeo je još odmah nakon okupacije i po nekim procjenama do 1918. iselilo se između 50.000 i 300.000 Muslimana,³⁸⁾ što je uticalo na pomjeranje odnosa između triju najvećih vjerskih skupina stanovništva.

³⁷⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 3e série, tome II, pp. 662—663.

³⁸⁾ Vidi o tome raspravu — Vojislav Bogičević: »Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878—1918. godine«, *Historijski zbornik* 1950, Zagreb, br. 1—4, pp. 175—188.

Drugi propis ponovo je izložio neke posebne garancije za muslimansku religiju. U cjelini je potvrđeno pravo vršenja muslimanskih obreda, spominjanje imena sultana u molitvama, ali sada ne više kao suverena Bosna i Hercegovina nego jedino kao vjerskog poglavara. Izostavljene su garancije u pogledu zaštite časti, običaja i ličnosti muslimana, ali je zagwarantirana njihova ravnopravnost sa pripadnicima drugih religija. Na kraju, zagwarantirana su sva prava vakufa, kao i odnosi muslimana sa Šeih-ul-Islamatom, kome je ovoga puta izričito priznato pravo da postavlja reis-ul-ulemu. To je bio značajan politički ustupak za sprovedenu aneksiju.

Možemo u cjelini reći da ovaj Protokol nije u stvarnosti donio nikakve izmjene u statusu muslimana u Bosni i Hercegovini. Osim ustupka u imenovanju reis-ul-uleme, njihova prava se nisu ni povećala niti umanjila osim što su svi muslimani, kao i pripadnici drugih religija iz Bosne i Hercegovine, i formalno postali državljani jedne druge države.

Nakon sprovedene aneksije, uređen je i novi pravni položaj Bosne i Hercegovine kao državnopravne cjeline, koja nije bila vezana ni za austrijski ni za ugarski dio dvojne monarhije. Ona je dobila i svoj Sabor, koji, međutim, nije imao ni svoju autonomiju (sazivao ga je i raspuštao car, koji mu je imenovao predsjednika i dva potpredsjednika), niti je vlada njemu bila politički odgovorna (zemaljska vlada bila je u prvom redu odgovorna zajedničkom austrougarskom ministarstvu finansija, a u odnosu na Sabor bila je nezavisna), niti je Sabor imao budžetskog prava.³⁹⁾

Interesantno je, međutim, na kraju navesti kakav je bio sastav Sabora, posebno s obzirom na nacionalnu i vjersku strukturu stanovništva. Taj organ imao je 92 predstavnika, od kojih su 20 bili »virilisti«, tj. taj im je položaj pripadao po službenom položaju. Od njih je 16 bilo najviših vjerskih funkcionera četiriju konfesionalnih grupa (uključujući i Jevreje), zatim predsjednik Vrhovnog suda, predsjednik Advokatske komore, gradonačelnik Sarajeva, te predsjednik Trgovačke i Zanatske komore u Sarajevu.

Ostalih 72 poslanika u Saboru biralo se na temelju kurijalnog i konfesionalnog izbornog sistema. Aktivno pravo glasa imali su svi muškarci sa navršene 24 godine života, a izuzetno i žene-veleposjednici putem posrednika. Pasivno biračko pravo imali su muškarci sa 30 godina starosti.

Svi birači, međutim, bili su podijeljeni u tri kurije, a svaka od njih opet na vjerske skupine. Prva kurija dijelila se na dvije grupe. U prvoj grupi glasali su veleposjednici koji su godišnje plaćali najmanje 140 kruna poreza. Njih je bilo ukupno 457, od kojih 396 muslimanskih feudalaca i oni su zajedno birali 5 poslanika u Sabor. U drugoj grupi prve kurije 4.141 aktivnih i penzioniranih državnih činovnika, fakultetski obrazovanih ljudi u školama Monarhije i oficira u penziji biralo je još 13 poslanika.

U drugu kuriju spadalo je sve ostalo gradsko stanovništvo s pravom glasa koje nije glasalo u prvoj kuriji. Njih 265.070 biralo je ukupno 20 poslanika. Napokon, u trećoj kuriji, daleko najveći broj stanovnika, 1,523.857

³⁹⁾ Vidi prikaz i ocjenu odnosa Sabora i drugih organa uprave u Bosni i Hercegovini sa centralnim austrougarskim organima — Dr Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja*, prva knjiga, Zagreb, 1961, pp. 267—272.

seljaka biralo je samo 34 poslanika. Dok se u prvoj i drugoj kuriji glasalo tajno, u trećoj kuriji poslanici su se birali na posebno određenim biralištima usmeno i javno.⁴⁰⁾

Takva oštra socijalna podjela stanovništva na kurijalni sistem, uz 20 virilista, osiguravala je konzervativni sastav Sabora koji je trebalo da bude podrška režimu. Iz toga sistema izbijala je veoma oštra klasna nejednakost u pogledu broja birača na jednog poslanika u svakoj od kurija. Izuzetan položaj muslimanskih feudalaca u tome sistemu, gdje je na jednog poslanika otpadao najmanji broj birača, i gdje su, čak, pravo glasa putem posrednika imale i žene, u prvom je redu bio sračunat da osigura taj konzervativni sastav Sabora i kao takav nije u suštini značio neki ustupak muslimanskim masama u Bosni i Hercegovini, čiji su interesi bili sasvim različiti od interesa 396 feudalaca.

Ipak, valja navesti da se u konfesionalnoj distribuciji poslaničkih mjesta u svakoj od kurija strogo vodilo računa o odnosu između vjerskih skupina stanovništva i da je s te strane ravnopravnost svima bila osigurana. U prvoj kuriji pravoslavni su imali 8 mandata, muslimani 6, a katolici 4. U drugoj i trećoj kuriji pravoslavni su imali 23 mandata, muslimani 18, katolici 12, a jevreji 1. Taj odnos strogo je održavao i proporcije stanovništva. No čitav sistem bio je zasnovan najprije na održanju vjerske podijeljenosti stanovništva, a zatim na oštroj klasnoj diferencijaciji unutar svake vjerske skupine, gdje su bogati i povlašćeni, na čiju se podršku režim oslanjao, imali daleko veće privilegije i prava.

Na kraju ovog poglavlja, preostalo nam je da se osvrnemo na položaj različitih nacionalnih i konfesionalnih grupa na dijelu teritorije koji je nakon 1878. ostao u sastavu Otomanske carevine, u prvom redu u Makedoniji. Usprkos mnogim dalekosežnim reformama turske uprave na papiru, koje su predviđale jednakost svih državljana Carevine bez obzira na vjersku pripadnost, i izvjesno učešće stanovništva u lokalnoj upravi, usprkos članu LXII Berlinskog ugovora, u stvarnosti se malo što promijenilo. Glavna smetnja radikalnim socijalnim promjenama i promjenama u nacionalnim i vjerskim odnosima bila je zadržavanje zastarjelog feudalnog sistema čiji su korisnici bili šaka turskih i albanskih begova, a zatim i pravni sistem koji se i dalje zasnivao na vjerskim osnovama.

I same muslimanske mase u tim pokrajinama nisu imale koristi od postojećeg stanja i po svome socijalnom položaju bile su bliže kršćanskom stanovništvu negoli malobrojnim feudalcima i centralističkoj turskoj administraciji. No oni nisu gotovo imali na koga drugog da se oslone, jer im aneksija tih teritorija već postojećim balkanskim državama, Srbiji, Crnoj Gori, Grčkoj i Bugarskoj nije ništa dobro obećavala. Takvo rješenje problema bilo je opasnost za cijepanje integriteta nacionalne teritorije Makedonaca i Albanaca, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost.

⁴⁰⁾ Usp. podatke o kurijalnom sistemu — Nedim Sarac: »Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje«, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1960, godina XI, p. 61; *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, tom IX, Sarajevo, 1951, p. 325; Culinović, *op. cit.*, prva knjiga, pp. 268—269.

U Makedoniji u devedesetim godinama prošlog stoljeća počela se stvarati jaka revolucionarna organizacija kojoj je cilj bio autonomija Makedonije u okviru Otomanske carevine. Kasnije su ideju balkanske federacije gdje bi ta zemlja očuvala integritet zastupali neki socijalisti.

Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), koja je već bila pod utjecajem naprednih socijalističkih ideja pokazivala je izuzetnu zrelost u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja. Već i prvi nosilac socijalističkih ideja u Makedoniji Vasil Glavinov, u listovima *Revolucija i Politička sloboda* isticao je da oslobođenje Makedonije od Turske mora da bude stvar »makedonskog naroda«, ali pod tim pojmom podrazumijevao je ne samo Makedonce, nego i pripadnike svih drugih nacionalnih grupa s te teritorije, dakle i Vlahe, Albance, Turke, Jevreje i Grke, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. On se zalagao za klasnu solidarnost podjarmljenog stanovništva.⁴¹⁾

U doba ilindenskog ustanka u 1903. ta politika imala je uspjeha. Mada su ipak daleko najveći doprinos tome ustanku dali Makedonci, u njemu je uzelo učešća i nekoliko Albanaca, pomagao ga je i simpatizirao izvjestan broj Turaka, neki Grci rođeni u Makedoniji i Jevreji. Doprinos Vlaha bio je najveći, pa je čak i predsjednik vlade Kruševske Republike bio Vlah Vangel Dinu.⁴²⁾

Štab kruševskih ustanika izdao je posebnu proklamaciju turskom narodu u kruševskom srezu, u kome ga je pozavo na zajedničku borbu, ističući da su i Turci, kao i Makedonci — »robovi cara, i carskih begova, efendija i paša, robovi bogatih i silnih, robovi nasilnika i zulumčara koji su zaharčili carevinu na četiri strane...«⁴³⁾ U toj proklamaciji pozvali su se Turci, Arnauti i Muslimani,⁴⁴⁾ ako se i ne pridruže borbi, da se, bar, ne združuju sa dušmaninom.

Međutim, nakon ugušenja ilindenskog ustanka i nakon silnog masakra otomanske vojske koji je slijedio, evropske velesile iskoristile su tu situaciju kao izgovor za daljnju infiltraciju na evropski dio Otomanske carevine. U 1903. godini ruski i austrougarski car sklopili su u Mürszegu program reformi koji je predviđao reorganizaciju turske žandarmerije pod međunarodnom kontrolom i ponovnu upravnu podjelu područja na nacionalnom načelu. Mada se Porta tome opirala, na kraju je morala popustiti pritisku. U 1904. Makedonija je podijeljena na šest sektora i svaki je stavljen pod kontrolu jedne evropske velesile. Austro-Ugarska je dobila skopski sandžak; Italija bitoljski vilajet; Rusija solunski vilajet; Francuska sereski sandžak; Britanija dramski sandžak; a Njemačka upravu nad žandarmerijskim školama u Solunu. U 1905. pod pritiskom velesila pristupilo se sprovođenju i ekonomskih reformi u Makedoniji.⁴⁵⁾

⁴¹⁾ Usporedi navode članka — »Program makedonskih revolucionara — socijalista«; preštampano i prevedeno u djelu — *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom VI, Beograd, 1951. p. 234—235. Vidi također — *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, Beograd, 1970, p. 160.

⁴²⁾ *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, pp. 222—223.

⁴³⁾ Vidi tekst toga manifesta u prijevodu — *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom VI, pp. 236—237.

⁴⁴⁾ Tu se već uočava razlikovanje Muslimana makedonskog porijekla od Turaka i Albanaca.

⁴⁵⁾ Usp., *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, pp. 234—236; Macartney, *op. cit.*, pp. 170—171.

Mada je ta međunarodna kontrola imala značaj što je sačuvala cjelinu Makedonije, lokalno stanovništvo od nje nije imalo neke velike koristi. Ona nije dirala u osnove ni otomanske vlasti ni feudalnog sistema.

Mladoturska revolucija iz 1908. dovela je do privremenog okončanja miješanja evropskih sila u turske poslove, pa tako i ove kontrole. U početku je u makedonskim krugovima bilo mnogo simpatija za taj pokret i oni su mu dali veoma značajan aktivan doprinos u borbama, posebno u Carigradu protiv sultanove vlasti, očekujući nacionalno oslobođenje u okviru reorganizirane Turske. Ali kasnije je proizašlo stanje u kome su otvorena vrata neometanoj vladavini turskih elemenata i gušenja svih nacionalnih i autonomističkih tendencija neturskih manjina.

Balkanske zemlje — Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora pripremale su se pod pokroviteljstvom Rusije za rat protiv Turske i za konačnu podjelu svih preostalih otomanskih teritorija na Balkanu. Situacija nastala nakon mladoturske revolucije poslužila im je kao povod. Srbija i Bugarska sklopile su čak i tajni sporazum o djelimičnoj podjeli Makedonije, a Srbija je pored toga željela da dobije izlaz na Jadran preko albanske nacionalne teritorije. Tome se još pred rat opirala Austro-Ugarska, nastojeći da u tome prostoru ostvari svoje ciljeve, i u tome pravcu zagovarajući nezavisnost Albanije, koja je trebalo da padne pod njenu interesnu sferu.

U Srbiji se razvila jaka antialbanska propaganda sa tvrdnjama da je Austrija »izmislila Albance da bi naškodila Srbima«. Jednako je i u Srbiji, kao i Bugarskoj i Grčkoj bilo prisutno negiranje makedonske nacije. Jedine snage koje su se opirale tom šovinizmu bile su Srpska socijaldemokratska stranka sa Dimitrijem Tucovićem, te Bugarska socijaldemokratska partija tijesnih socijalista,⁴⁶⁾ koje su isticale parolu o stvaranju demokratskog saveza balkanskih naroda ili balkansku demokratsku federativnu republiku, gdje bi se svim narodima dala mogućnost za slobodan i ravnopravan razvitak, uključujući i Albance i Makedonce.

Svršetak prvog balkanskog rata doveo je do Londonske mirovne konferencije u decembru 1912. Mada velesile nisu aktivno učestvovala u tome ratu, one su se odmah nametnule kao arbitar u rješavanju teritorijalne podjele. Srbija i Crna Gora podijelile su Novopazarski sandžak. Srpska vojska izbila je na Jadran preko Albanije i okupirala je najveći dio današnjeg Kosova. Crna Gora je opsjela Skadar. Makedonija je bila okupirana od strane srpske, bugarske i grčke vojske.

Na Londonskoj konferenciji došlo je do izražaja pitanje zaštite nacionalnih i vjerskih manjina, ali ništa konkretno u tome pogledu na kraju nije bilo postignuto.

Austro-Ugarska je svim sredstvima radila na tome da spriječi ekspanziju slavenskih država na Balkanu, a posebno izlazak Srbije na Jadran. Ona je bila najuporniji zastupnik albanskih interesa, nadajući se, kako smo naveli, da će novostvorena država Albanija pasti pod sferu njenog utjecaja i oslanjala se na katoličko stanovništvo Sjeverne Albanije. Slične pretenzije u odnosu na Albaniju imala je i Italija.

⁴⁶⁾ *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, p. 327.

U tome pravcu Austro-Ugarska je najprije podnijela prijedlog za »efikasnu zaštitu Albanaca, Kucovlaha i drugih vjerskih i nacionalnih manjina, uključujući i španjolske Jevreje u Solunu«. Ostale velesile u tome pogledu nisu ni izdaleka bile zainteresirane, kao što su bile na Berlinskom kongresu. Rusija se otvoreno suprotstavila Austro-Ugarskoj, tvrdeći da nije protivna garanciji vjerske tolerancije, ali da je protiv toga da to bude u formi »kršenja suverenosti dotičnih država«. Britanija je zauzela srednju poziciju.

Austro-Ugarska je uspjela da se Srbija odrekne izlaska na Jadran preko Albanije, ali je bila prisiljena da povuče zahtjev da se odredbe Berlinskog ugovora o vjerskoj jednakosti protegnu na novoanektirane teritorije. Na kraju je, ipak, zatražila usvajanje slijedeće odredbe:

»Izričito se podrazumijeva da ove garancije uključuju pravno priznanje albanske nacionalnosti i slobodnu upotrebu albanskog jezika u nastavi i izdavanju knjiga i časopisa«.

Rusija se ponovno oduprla priznavanju bilo koje nacionalnosti, i na kraju su se velesile mogle jedino složiti na tome da obavijeste zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu neodložene mjere da osiguraju efikasnu zaštitu katolika, muslimana i albanskog stanovništva na teritorijama koje su im dodijeljene. To se tumačilo time da odgovarajuće odredbe Berlinskog ugovora ostaju na snazi i da se imaju primjenjivati i u odnosu na Albance, posebno u pogledu upotrebe jezika u nastavi i izdavačkoj djelatnosti.

Ali, i Srbija i Crna Gora »korektno« su odgovorile na tu obavijest velesila da njihovi ustavi pružaju garanciju svim mogućim pravima manjina⁴⁷⁾. Tako ni jedna formalna odredba i nikakva izričita međunarodnopravna obaveza u formi ugovorne odredbe nije nametnuta u Londonskom ugovoru zaraćenim stranama u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina.

Pošto se Srbija morala odreći izlaska na Jadran preko Albanije, ona je od Bugarske zatražila kompenzaciju u Makedoniji. Nakon što je Bugarska to odbila, Srbija i Grčka sklopile su tajni savez protiv Bugarske. Bugarska je nakon toga prva napala te dvije države, a njima se pridružila Rumunjska, tražeći od Bugarske Dobrudžu. To je bio uvod u kratkotrajan drugi balkanski rat koji se završio potpunim porazom Bugarske i Bukureštanskom konferencijom.

Na toj konferenciji nijedna od velesila nije potezala pitanje manjina, pa tako ni položaj Makedonaca čija je nacionalna teritorija na toj konferenciji bila definitivno podijeljena između Srbije, Grčke i Bugarske. Jednako se nijedna sila nije zauzimala ni za pozicije Bugarske i posebno bugarske crkve (egzarhije) u dijelovima Makedonije koje su dobile Srbija i Grčka. Općenito je pitanje nacionalnih i vjerskih manjina bilo potisnuto.

Jedino je Vlada Sjedinjenih Država poslala motu konferenciji u kojoj je istakla da bi sa zadovoljstvom gledala uključenje u ugovor jedne odredbe o punim građanskim i vjerskim pravima stanovnika svih teritorija koje bi

⁴⁷⁾ Vidi koncizan prikaz diskusija o nacionalnom pitanju na Londonskoj konferenciji — Martney, *op. cit.*, pp. 172—173.

se mogle dodijeliti bilo kojoj od pet zainteresiranih država. Rumunjski i grčki delegati izjavili su da je to načelo nepotrebno unositi u ugovor s obzirom na to da je ono »već općepriznato«. Konferencija je zaključila da se američka nota unese u zapisnik i to je bio sav njen učinak.

Još na jednoj sjednici grčki delegat objasnio je da njegova Vlada nije mogla sa Bugarskom postići sporazum o vjerskom pitanju, jer Grčka smatra bugarsku egzarhiju šizmatičkom. Bugarski delegat predložio je da se u ugovor unese odredba da — »Bugarska, Grčka, Crna Gora i Srbija priznaju u svojim novoanektiranim područjima autonomiju vjerskih općina i slobodu škola«. Srpski delegat također je odbacio taj prijedlog, navodno iz razloga što je to pitanje, koliko se tiče novih srpskih podanika, uređeno Ustavom Kraljevine Srbije. Tako Bukureštanski ugovor uopće nije dodirnuo pitanje manjina.⁴⁸⁾

Tim ugovorom Bugarska je morala vratiti Jedrene Turskoj, Dobruđu je morala ustupiti Rumunjskoj, a izvršena je i nova podjela Makedonije koja je bila na njenu štetu. Ne samo da je Srbija dobila teritorije koje su po ranijem tajnom srpsko-bugarskom ugovoru ostale kao sporne ona je dobila i znatan dio područja koje je ranije izričito priznala Bugarskoj. Ona je dobila sve oblasti koje danas pripadaju Socijalističkoj Republici Makedoniji, izuzev Strumice, koja joj je ustupljena Nejskim ugovorom nakon prvog svjetskog rata. Također je znatne dijelove Egejske Makedonije morala ustupiti Grčkoj. I Srbija i Grčka odmah su nakon toga pristupile likvidaciji svih institucija bugarske crkve, a u školama gdje je ranije jezik bio bugarski i makedonski, zavele su srpski, odnosno grčki.

Međutim, u pogledu muslimana, koji su došli pod suverenost Srbije nakon balkanskih ratova, Srbija im je u mirovnom ugovoru sa Turskom od 1/14 marta 1914. najodređenije priznala prava, koja su do tada propisana jednim međunarodnim ugovorom na Balkanu.

Član 4. Ugovora predviđao je sticanje srpskog državljanstva za sve stanovnike novostečenih teritorija, ali je dozvoljavao i mogućnost opcije za otomansko državljanstvo putem pismene deklaracije nadležnim srpskim organima. Time je pitanje muslimana znatno povoljnije riješeno negoli Berlinskim ugovorom po kome se Srbija nije smatrala obaveznom na davanje muslimanima svoga državljanstva.

U pogledu zaštite građanskih i političkih prava, te vjerskog života muslimana, najznačajnije su odredbe članova 8. i 9. koje donosimo u cijelosti u prijevodu sa francuskog jezika:

»Član 8. Srpska vlada priznaje muslimanima srpskim državljanima na ustupljenim područjima jednaka građanska i politička prava kao i ona, priznata drugim srpskim podanicima koji pripadaju drugim vjerama na tim teritorijama. Oni će uživati najveću slobodu u vršenju svojih obreda i njihovih običaja će biti poštivani.

Ime Njegovog Carskog Veličanstva Sultana kao kalifa i nadalje će se spominjati u javnim molitvama muslimana.

⁴⁸⁾ Usp., Macartney, *op. cit.*, pp. 173—174; Pržić, *op. cit.*, pp. 75—76.

Postojeće muslimanske zajednice na ustupljenim područjima, kao i one koje će se tamo ustanoviti, njihova pravna sposobnost, hijerarhijska organizacija i imovina, bit će priznati i poštivani. Nikakva smetnja neće se moći vršiti odnosima zajednica i muslimana pojedinaca sa njihovim duhovnim glavarima koji će zavisiti od Šeih-ul-Islamata u Carigradu, u svim nadležnostima određenim u ovom ugovoru.

Muftije će se birati, svaki u svome okrugu, od strane muslimanskih elektora, između srpskih podanika.

Vrhovnog muftiju će imenovati Njegovo Veličanstvo Kralj Srbije između trojice kandidata, izabranih među muftijama Srbije, na specijalnom zasjedanju u tu svrhu.

Srpska vlada će posredstvom svoga poslanstva u Carigradu notificirati imenovanje vrhovnog muftije Šeih-ul-Islamatu, koji će ga snabdjeti menšuram i muraselom, ovlašćujući vrhovnog muftiju za vršenje njegovih funkcija i da on sa svoje strane može podjeljivati drugim muftijama u Srbiji pravo jurisdikcije i izdavanja fetvi.

Vrhovni muftija i muftije, kao i osoblje njihovih ureda, imat će jednaka prava i dužnosti, kao i svi drugi srpski javni funkcioneri.

Vrhovni muftija provjerava da li izabrani muftija posjeduje sve tražene kvalitete po šerijatskom zakonu.

Pošto se muslimanskim zajednicama povjerava također uprava i nadzor nad vakufima, vrhovni muftija će, među drugim glavnim nadležnostima, imati i vlast da od njih traži polaganje računa i davanje knjigovodstvenog stanja u vakufima.

Pored nadležnosti u čisto vjerskim poslovima i nadzora nad vakufskim dobrima, muftije će vršiti jurisdikciju među muslimanima u stvarima braka, razvoda braka, dodjele alimentacije, starateljstva, skrbništva, sticanja punoljetstva, islamskih testamenata i nasljeđivanja dužnosti mutevelije (tevlit).

U pogledu nasljedstva, zainteresirane muslimanske strane moći će se po prethodnom sporazumu obraćati vrhovnom muftiji u svojstvu arbitra. Protiv tako donesenih arbitražnih presuda, moći će se ulagati svi pravni lijekovi pred sudovima zemlje, osim ako se suprotno ne stipulira posebnom klauzulom.

Hudžete i presude koje izriču muftije, ispitivat će vrhovni muftija, koji će ih potvrđivati ako nađe da su u skladu sa propisima šerijatskog zakona.

Presude koje izriču muftije izvršavat će nadležni srpski organi.

Član 9. Sve postojeće muslimanske privatne škole, uključujući i škole umjetnih zanata u Skoplju i Bitolju, — kao i one koje će osnivati pojedinci ili lokalni odbori, sastavljeni od uglednih muslimana, bit će priznate, a imovina s kojima one raspoložu od svoga osnivanja u svrhu subveniranja svojih troškova, također će se poštivati.

Ovim privatnim muslimanskim školama priznavat će se pravo vršenja nastave na turskom jeziku, u skladu sa službenim programom, uz obavezno učenje srpskog jezika.

Srpska vlada ustanovit će posebnu instituciju radi školovanja muftija.

Osim inspektora javne prosvjete Srbije, inspekciju škola će moći vršiti također i vrhovni muftija, te muftije.«⁴⁹⁾

Mora se priznati da su prava Muslimana ovim ugovorom propisana na mnogo određeniji i precizniji način negoli u Carigradskoj konvenciji iz 1879. ili Protokolu iz 1909, koji su se odnosili na Muslimane u Bosni i Hercegovini, ali se mora zaključiti da je stvarni položaj i jedne i druge muslimanske zajednice trebalo biti približno sličan. Mada turskom sultanu nije izričito priznata vlast imenovanja vrhovnog muftije, ta je vlast zajednički podijeljena između muftija Srbije i srpskog kralja.

Koliko je god to paradoksalno, iz ovog ugovora proizlazi da su Muslimani u anketiranim oblastima Srbije trebali dobiti daleko šira prava od Makedonaca, kojima su balkanski ratovi trebali donijeti oslobođenje od otomanske vlasti. Ali i Albanci, muslimani i katolici, došli su u sličan položaj. Upada u oči da se nastava u muslimanskim privatnim školama dozvoljavala na turskom, ali ne i na albanskom jeziku.

Međutim, ove dalekosežne ugovorne odredbe o pravima Muslimana nisu nikad stupile na snagu. Srbija je taj ugovor nakon potpisivanja ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je otpočeo prvi svjetski rat, a Turska stala na stranu centralnih sila, Srpska vlada je u »Službenim novinama« br. 312 od 26. decembra 1914. objavila da Carigradski ugovor iz iste godine prestaje da važi.⁵⁰⁾ Ostalo je da se položaj Muslimana riješi nakon prvog svjetskog rata u proširenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

IV. VERSAILLESKA MIROVNA KONFERENCIJA I ZAKLJUČENJE UGOVORA O MANJINAMA

Događaji u prvom svjetskom ratu znatno su uticali na izvjesne poglede o nacionalnom pitanju općenito i o položaju manjina posebno. Dok je u XIX stoljeću zaštita manjina bila stvar velesila, kojim su putem one nastojale da ostvare i sebične ciljeve u pogledu daljnje infiltracije na turskom tlu, te miješanja u poslove novih balkanskih država, oktobarska revolucija u Rusiji proklamirala je nova načela u pogledu prava nacija na samoopredjeljenje, u pogledu nacionalnih manjina i međunacionalnih odnosa.

Jedan dan nakon izvršene revolucije, 8. novembra (po starom kalendaru 26. oktobra), 1917. Drugi sveruski kongres sovjeta usvojio je Dekret o miru, kojim je sovjetska vlada pozvala sve zaraćene narode i njihove vlade na pregovore za neodložno sklapanje pravednog i demokratskog mira bez aneksija i kontribucija. U tom Dekretu veoma preciznim riječima je definirana aneksija na slijedeći način: »Pod aneksijom i zauzimanjem tuđih teritorija Vlada podrazumijeva, suglasno pravnom shvatanju demokracije i radnih klasa posebno, svako prisajedinjenje velikoj ili moćnoj državi malih i slabih narodnosti bez tačne, jasne i dobrovoljno izražene suglasnosti i želje te narodnosti, nezavisno od toga kada je to prisajedinjenje izvršeno, neza-

⁴⁹⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 3e série, tome VIII, pp. 641—648.

⁵⁰⁾ Usp., Pržić, *op. cit.*, p. 75.

visno također od toga koliko je razvijena ili zaostala nacija koja je nasilno prisajedinjena ili nasilno zadržavana u granicama date države, nezavisno, na kraju, da li ta nacija živi u Evropi ili u dalekim preookeanskim zemljama.«⁵¹⁾

U Deklaraciji prava narodâ Rusije od 15. novembra (po starom kalendaru 2. novembra), 1917. usvojena su slijedeća načela koja su sva značila praktičnu primjenu i sprovođenje gore navedenog općeg načela samoopredjeljenja na konkretnu situaciju: (I) ravnopravnost i suverenost narodâ Rusije; (II) pravo narodâ Rusije na slobodno samoopredjeljenje sve do otcjepljenja i stvaranja samostalne države; (III) ukidanje svih i svakih nacionalnih i nacionalno-religioznih privilegija i ograničenja; i (IV) slobodan razvitak nacionalnih manjina i etničkih grupa koje naseljavaju teritoriju Rusije.⁵²⁾

Napokon, od velikog je značaja i proglas »Svim radnim muslimanima Rusije i Istoka«, objavljen 3. decembra 1917, koji proglašava poništenje svih tajnih ugovora carske vlade o podjeli tuđih zemalja.

Muslimanima Rusije upućena je u tome proglasu slijedeća poruka: »Od sada vaša vjerovanja i običaji, vaše nacionalne i kulturne institucije, slobodne su i nepovredive. Uredite vaš nacionalni život slobodno i bez ustezanja. Vi imate pravo na to. Znajte da su vaša prava, kao i prava svih drugih naroda Rusije, zaštićena snagom Revolucije i njenih organa — sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata.«

Objavljeno je da su poništeni ugovori o zauzimanju Carigrada i da Carigrad mora ostati u rukama muslimana. Također su poništeni ugovori o podjeli Perzije i Turske, te o oduzimanju Armenije od Turske. Armencima će biti osigurano pravo da slobodno odluče o svojoj političkoj sudbini, čim prestanu vojne operacije. Svi muslimani Rusije pozvani su da pomognu revoluciju, a muslimani Istoka, uključujući i one iz Indije, pozvani su da zbace jaram evropskog imperijalizma.⁵³⁾

Ideje oktobarske revolucije i Lenjina o novim međunarodnim odnosima zasnovanim na pravu na samoopredjeljenje svih naroda u svijetu, nisu našle neposrednog odraza u poslijeratnom uređenju svijeta i trebalo je da dođe i prođe drugi svjetski rat, pa da one postanu općepriзнato načelo običajnog međunarodnog prava.

Međutim, prvi akti nove Sovjetske vlade imali su velikog odraza na radne mase, posebno na vojnike na objema zaraćenim stranama, koji su željeli okončanje rata i demokratski socijalistički poredak, tako da ta načela nije bilo uputno ignorirati.

Vjerovatno je opasnost od boljševizacije Evrope i proširenja socijalističke revolucije navela američkog predsjednika Wilsona (Vilsona) da u svome programu za mir od 14 tačaka preuzme nešto i od tih načela. U samom njegovom programu nema govora o pravu na samoopredjeljenje, a još manje o samoopredjeljenju svih naroda u svijetu. U tačkama 7—13 go-

⁵¹⁾ *Lenin o međunarodnoj politici i međunarodnom prave*, Moskva, 1958, pp. 323—324.

⁵²⁾ Navedeno prema — Dr Milan Bulajić: *Pravo na samoopredjeljenje*, Beograd, 1963, pp. 20—21.

⁵³⁾ *Milestones of Soviet Foreign Policy 1917—1967*, Moscow 1967, pp. 33—35.

vori se o pravima na nezavisnost i slobodan razvitak nekih naroda, gotovo svih iz Evrope. Predviđalo se oslobođenje Belgije, vraćanje Alzasa i Lorene Francuskoj, ispravka granica Italije na osnovi jasno određenih nacionalnih granica, autonomija narodâ u Austro-Ugarskoj, evakuacija okupacionih trupa iz Rumunjske, Srbije i Crne Gore sa izlaskom Srbije na more, te autonomija narodâ u Turskoj. To je, u stvari, bilo samo parcijalno i palijativno zadovoljenje zahtjeva na samoopredjeljenje i to samo nekih naroda. Pri tome se polazilo od očuvanja Austro-Ugarske kao države, što je isključivalo ujedinjenje jugoslavenskih naroda u jednu državu.

Još ranije, 20. jula 1917, Vlada Kraljevine Srbije i predstavnici Jugoslavenskog odbora u Londonu potpisali su Krfsku deklaraciju, u kojoj su se izjasnili za stvaranje jedinstvene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Tačka 7. te deklaracije izričito je istakla — »Sve priznate veroispovesti vršiče se slobodno i javno. Pravoslavna, Rimokatolička i Muhamedanska veroispovest, koje su po broju sledbenika najjače u našem narodu, biće jednake i ravnopravne prema državi. — Na osnovu ovih principa zakonodavac će se starati da se čuva i održi konfesionalni mir, koji odgovara duhu i prošlosti celokupnog našeg naroda.«⁵⁴⁾ Inače u toj deklaraciji nigdje nije bilo riječi o nacionalnim manjinama, niti o odnosu države prema tim manjinama.

Međutim, mada predsjednik Wilson u četrnaest tačaka nije afirmirao pravo na samoopredjeljenje kao opći princip, u nekim drugim, manje formalnim izjavama, on se na njega pozivao. Kad je govorio o budućoj mirovnoj konferenciji, 7. januara 1918. on je izjavio da »oblasti i narodi ne smiju biti predmet za razmjenu i za trampu između vladara, kao stoka ili pioniri na šahovskoj tabli«, nego da će se narodi raspoređivati po pravdi koja priznaje jedino ravnopravnost među zainteresiranim narodima.⁵⁵⁾ Ova i slične njegove izjave znatno su doprinijele u taboru centralnih sila da postepeno sazre misao o prekidu neprijateljstava i traženju primirja, uzdajući se u pravedan budući mir. Tome je u mnogome doprinijelo opće antiratno raspoloženje vojnika, koji u produženju rata nisu vidjeli nikakve perspektive, a u imperijalističkim ciljevima svojih vladara nisu vidjeli nikakav vlastiti interes koji je vrijedan da se za njega dâ život.

Međutim, nakon primirja i kapitulacije Austro-Ugarske, u bivšim teritorijama te zemlje, zatim Njemačke, te u Poljskoj, gdje je stanovništvo bilo izmiješano došlo je do znatnih nacionalnih gibanja. Na udaru su bili Nijemci, Austrijanci i Madžari, koji su u prošlosti činili elitne nacije. Poljaci, Česi, Slovaci, Rumunji, Hrvati, Srbi i Slovenci bili su raspoloženi da im vraćaju milo za drago za vjekovnu diskriminaciju.

U Bosni i Hercegovini austrougarske vlasti su u ratnim godinama vodile smišljenu antisrpsku kampanju, u kojoj su mnogi ugledniji seljaci i trgovci bili izloženi šikaniranjima, pljački, pa čak i ubijanju bez suđenja. Na sâmoj Krfskoj konferenciji vodilo se računa o tome. Karakteristične su bile riječi Dušana Vasiljevića, člana Jugoslovenskog odbora iz Londona, inače

⁵⁴⁾ *Krfska konferencija — Krfska deklaracija*, Beograd, 1924, p. 6.

⁵⁵⁾ *Usp.*, Jovan M. Jovanović: *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918—1938*, knjiga I, Beograd, 1938, p. 94.

Srbina iz Bosne i Hercegovine: »... Sam će narod hteti da se sveti onima, koji su mu na žao učinili. Pravoslavni narod u Bosni je mnogo stradao od države. On je velikim delom rasteran od kuća. A Austrija je toliko iskoristila razliku u veri, da je posejala ogromnu mržnju. Usled onoga što su Katolici i Muslimani počinili Pravoslavcima, njih će, kad uđe srpska vojska, uhvatiti strah. A i pravoslavni će gledati da se naplate koliko mogu. To se sve neće moći sprečiti. Ali se mora učiniti sve da se ne dogodi, a i ako se dogodi, da vide, da državna vlast to ne odobrava...«⁵⁶⁾.

Karakteristično je, dakle, da se još na Krfskoj konferenciji, u junu 1917, više od godinu dana prije završetka rata smatralo da se čvrst pravni poredak i opća sigurnost od samog početka neće moći osigurati u Bosni i Hercegovini, nego da će međunacionalna i međuvjerska mržnja, koja je postojala odranije i koju je Austrija iz sebičnih razloga još više razbuktala, kada joj je to bilo potrebno, ostaviti duboke tragove na samom početku nove države.

I zaista, kad je srpska vojska ušla u Bosnu i Hercegovinu, u krajevima u kojima međuvjerski odnosi odranije nisu bili dobri, naročito u istočnoj Bosni, bilo je mnogo primjera maltretiranja muslimanskog stanovništva, upadanja u kuće noću, otimanja novca i stoke, sve u ime »rekvizicije.«⁵⁷⁾

Situacija nije bila ništa bolja ni u drugim krajevima istočne i srednje Evrope i predstojećoj mirovnoj konferenciji nametala se hitna potreba da se pozabavi, kako pitanjem novog povlačenja granica između država, tako isto i položajem nacionalnih manjina koje će se u novim državama tek naći. I dok su prije prvog svjetskog rata u granicama Njemačke i Austro-Ugarske, manjine bili Poljaci, Česi, Slovaci, Rumunji i južni Slaveni, sada je ranije dominantnim nacijama — Nijemcima, Austrijancima i Madžarima — prijetila opasnost da dođu u taj položaj u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Rumunjskoj, i Kraljevini SHS. Pored toga, neriješen problem Muslimana u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, te posebno nacionalni problem Albanaca i Makedonaca, čekao je svoje rješenje.

Međutim, Versailleska mirovna konferencija nije se zaokupila pitanjem položaja nacionalnih i drugih manjina od samog svog početka. Mjeseci su prolazili a da se u tom pravcu nije ništa poduzimalo. Vrhovno vijeće (*Supreme Council*) dobilo je tek krajem aprila 1919. jedan dopis vlada Sjedinjenih Država i Britanije u kome se tražilo rješavanje položaja Jevreja u Poljskoj. Tada je obrazovan poseban Komitet četvorice (Sjedinjene Države, Francuska, Britanija i Italija,⁵⁸⁾ koji je trebao razmotriti položaj manjina u državama Srednje i Istočne Evrope, kako pobijeđenim, tako i onima koje su se borile na strani pobjednika.⁵⁹⁾

⁵⁶⁾ *Krfska konferencija — Krfska deklaracija*, p. 103.

⁵⁷⁾ Svjedočanstva o tim prvim danima nakon rata ostavio je francuski novinar Charles Rivet, u putopisnoj knjizi — *Chez les Slaves libérés. En Yougoslavie*, Paris, 1919, pp. 165—177. Ova knjiga, ubrzo nakon njenog izlaska, bila je zabranjena u Jugoslaviji i Italiji. Pošto je Charles Rivet bio prva civilna osoba sa Zapada koja je prokrstarila našim krajevima nakon kapitulacije Austro-Ugarske, moguće je da su njegova svjedočanstva iznesena u toj knjizi imala neki utjecaj i na francusku vladu u određivanju stava u pogledu zaštite Muslimana u našoj zemlji na Versailleskoj konferenciji. O tome, međutim, nemamo izravnih dokaza.

⁵⁸⁾ Te četiri zemlje bile su u navedenom komitetu zastupljene sa po dva predstavnika. I Japan je punopravno učestvovao sa jednim predstavnikom.

⁵⁹⁾ O počecima rada Versailleske konferencije na problemu manjina vidi — H. W. V. Temperley: *A. History of the Peace Conference of Paris*, vol. V, London 1921, pp. 123. i dalje.

No i nakon toga, ugovori o miru s Njemačkom i Austrijom bili su gotovo pri kraju, a problem manjina u tim zemljama, kao i u novim državama, još nije bio s potrebnom pažnjom razmotren. Tada je u nacrt mirovnog ugovora s Njemačkom unesena odredba koja je obavezivala Poljsku da nakon njegovog zaključenja naknadno prihvati obaveze u pogledu zaštite manjina koje će joj propisati glavne savezničke i udružene sile.

Analogno toj odredbi, kasnije je propisan i član 51. stav 1. mirovnog ugovora s Austrijom, koji je na jednak način obavezivao Kraljevinu SHS:

»Država Srba, Hrvata i Slovenaca, pristajući na njihovo uvrštenje u jedan ugovor sa glavnim savezničkim i udruženim silama, prihvata odredbe koje će te sile smatrati potrebnim za zaštitu interesa stanovnika u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, koji se po rasi, jeziku ili religiji razlikuju od većine stanovništva.«⁴⁰⁾

Prirodno je što je tako široka buduća obaveza, kojoj se nije znao sadržaj, naišla na veoma veliko protivljenje i Poljske i Kraljevine SHS. Ona je značila grubo kršenje suvereniteta tih država i *carte-blanche* u kojoj su savezničke i udružene sile mogle propisati svakakve obaveze koje su željele. No, protesti nisu ništa pomogli i valjalo je prihvatiti pregovore sa Odborom četvorice o modalitetima budućih ugovora.

Odbor četvorice najprije je izradio jedan model ugovora o zaštiti manjina za Poljsku, a zatim sličan ugovor i za Čehoslovačku, koje su bile potpuno nove države bez ranijih međunarodnih obaveza. Odbor je tek zatim smatrao da se sličnim ugovorima treba da obavezuju i Rumunjska, Grčka, Kraljevina SHS, kao i sve pobijeđene zemlje.

Zapisnici s vijećanja Odbora četvorice nisu se vodili. Znatian dio rada tog odbora poznat je iz stavova pojedinih vlada i njihove diskusije u tome Odboru, ali se potpun njegov rad nikada kasnije nije mogao rekonstruirati. U daljnjem prikazu poslužiti ćemo se materijalima koji su objavljeni i koje smo uspjeli prikupiti.

Obrazloženje za nametanje ugovora o manjinama Kraljevini SHS, koje je vjerojatno bilo službeni stav Britanske vlade, izložio je Temperley (Temperli) slijedećim riječima: »Da razmotrimo, na primjer, slučaj Srbije. Uvećanje te države u posljednjih deset godina bilo je veoma znatno i bilo je toliko veliko da je u stvari izmijenilo, ako ne identitet, ono u svakom slučaju njen čitav karakter. Ona je najprije bila velika poput starog Škotskog kraljevstva, da bi se ubrzo proširila za teritoriju Engleske i Irske, s obzirom na to da su priključene teritorije bile mnogo veće negoli prvobitna Kraljevina Srbija sama za sebe. U 1912. Srbija je još bila mala država bez izlaza na more, sa oko tri miliona stanovnika, od kojih su svi, osim malog broja Rumunja u dolini Timoka, bili jedne nacionalnosti, jezika i vjere. Kao rezultat balkanskih ratova, ona je došla u posjed značajnih teritorija na albanskoj granici, uključujući krajeve gdje je stanovništvo bilo gotovo potpuno albansko; uz to je stekla i Makedoniju, zemlju koja je generacijama bila mjesto najoštrijih sukoba, a gdje su Grci, Srbi i Bugari bili nerazmrsivo pomiješani

⁴⁰⁾ Martens, *Nouveau Recueil Général*, 3e série, tome XI, p. 691.

(sic!). Ali, kao rezultat posljednjeg rata, došlo je do priključenja još većih teritorija. Čitava Bosna i Hercegovina sa znatnim muslimanskim stanovništvom, Hrvatska, Dalmacija i dijelovi Slovenije bili su ujedinjeni sa starom Kraljevinom i cjelokupno stanovništvo naraslo je na oko 12 miliona. Dodajmo da je čak i samo ime države promijenjeno iz Srbije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, i onda se mora nametnuti pitanje da li promjena u karakteru te države nije bila toliko velika da je u stvari značila prestanak njenog (prvobitnog) identiteta. Dakle, svako razmatranje izgleda da ukazuje da je pravedno i poželjno da se ukaže na ovo veliko sticanje teritorije da bi se od te Vlade zatražilo da prihvati formalne obaveze slične vrste onima koje su nametnute Poljskoj i Čehoslovačkoj.⁶¹⁾

U stvari, s obzirom na to da se najprije išlo na nametanje obaveza o manjinama novim državama, Poljskoj i Čehoslovačkoj, koje su kao potpuno novi subjekti međunarodnog prava ulazile u međunarodne odnose bez ikakvih naslijeđenih obaveza, Kraljevina SHS nastojala se na konferenciji prikazati kao da vuče neposredan kontinuitet Kraljevine Srbije. To je bio i način da se, koliko je moguće, suzbiju imperijalističke ambicije Italije prema našim zemljama koje su ranije bile u sastavu pobijeđene Austro-Ugarske.

Predstavnici svih tih zemalja, uključujući i Kraljevinu SHS nisu se u načelu opirali potrebi međunarodne zaštite manjina, ali su bez uspjeha zahtijevali da se one unesu u Pakt Lige naroda i da na taj način budu priznate kao pravila općeg međunarodnog prava, obavezna za sve države. Američki predsjednik Wilson suprotstavio je tom zahtjevu argumente da je pobjeda nad neprijateljem izvojevana snagom svih saveznika, i da oni imaju pravo da traže posebne garancije za mir u pogledu zaštite manjina samo u nekim državama.

Na taj način, posebne obaveze za zaštitu manjina nametnute su mirovnim ugovorima svim pobijeđenim zemljama⁶²⁾ ostalim zemljama Srednje i Istočne Evrope koje su ratovala na strani saveznika, te kasnije i drugim državama koje su pristupale Ligi naroda. Francuska, Italija, Britanija, Belgija i skandinavske zemlje prošle su bez tih obaveza.

U Kraljevini SHS najprije su sve političke stranke bile protiv potpisivanja ugovora o manjinama koji su one protumačile kao »povredu državnog i narodnog suvereniteta«, posebno zbog toga što je od njega bila oslobođena Italija, za koju se već znalo da će zauzeti znatne teritorije naseljene slovenskim i hrvatskim stanovništvom.⁶³⁾

Dana 29. maja 1919. na plenarnoj sjednici Versailleske konferencije predsjednik Wilson održao je tajni govor u kome je apelirao na male zemlje da pristanu na te obaveze. Nakon toga one su popustile.⁶⁴⁾

Vlada Kraljevine SHS tražila je nakon toga izvjesne izmjene u tekstu ugovora. S obzirom na to da je citirani član 51. ugovora sa Austrijom na-

⁶¹⁾ Temperley, *op. cit.*, vol. V, pp. 127—128.

⁶²⁾ Njemačka je u tome bila izuzetak i u mirovnim ugovorima nije se obavezala ovim tipskim odredbama. Ona je, međutim, kasnije, sklopila dalekosežnije obaveze sa Poljskom posebnom konvencijom o recipročnim obavezama u Gornjoj Šleskoj.

⁶³⁾ Usp., Dr Ilija Pržić: *Zaštita manjina*, Beograd, 1933, p. 112.

⁶⁴⁾ Vidi — Temperley, *op. cit.*, vol. V, pp. 128—132.

metao obavezu naše države da prihvati sve propise o zaštiti manjina koje joj se naknadno propišu, ona je tražila garanciju da se ta prava savezničkih i udruženih sila gase nakon potpisivanja ugovora o manjinama.

Zatraženo je da se ugovor odnosi samo na manjine na teritorijama koje su ušle u sastav Kraljevine nakon prvog svjetskog rata, a ne i na one anektirane ranije. Po mišljenju Nikole Pašića, konferencija nije nadležna da se miješa u već izvršenu aneksiju potvrđenu Londonskim i Bukureštanskim ugovorom. Velesile su na taj argument odgovorile da, uslijed izbijanja svjetskog rata, one nikada na ta sticanja teritorija nisu potpuno i formalno pristale i da su stoga, navodno, nadležne da i o tim teritorijama raspravljaju.⁶⁵⁾

Britanski delegat istakao je da je nova država nasljednik obaveza Kraljevine Srbije iz člana XXXV Berlinskog ugovora o ravnopravnosti religija, te da bi bilo nepoželjno da se održe dva različita sistema zaštite, posebno što je novi sistem predviđao nadležnost u pogledu nadzora nad izvršenjem buduće Lige naroda. Stoga je on predlagao da velesile, članice Berlinskog ugovora razriješe Srbiju obaveza iz toga ugovora ukoliko ona pristane na novi jedinstven ugovor o zaštiti manjina. Francuski delegat bio je skloniji da se obaveze iz Berlinskog ugovora, koje su bile mnogo lakše, prošire na čitavu teritoriju nove države. No taj prijedlog nije bio prihvaćen.

Delegacija Kraljevine SHS isticala je da je Srbija u prošlosti, nakon 1878, tretirala sve manjine na svojoj teritoriji, za razliku od Rumunjske, pravedno i dobro. Po njenom mišljenju, makedonski Slaveni ne predstavljaju manjinu, nego su Srbi i da stoga nemaju potrebe za zaštitom. Što se tiče Muslimana, njihov položaj reguliran je Carigradskim ugovorom iz 1914 (pri tome je propušteno da se navede da je taj ugovor Srbija na početku rata otkazala). Navodno prednostima toga ugovora koristili bi se Albanci muslimani, a na Albance katolike odnosio bi se konkordat zaključen sa Srbijom. Izražena je još i spremnost da se ustanove i posebne albanske škole, čim prilike postanu normalne.⁶⁶⁾

Međutim, Italija je zaoštrila makedonsko i albansko pitanje, nastojeći da tim pritiskom prisili Kraljevinu SHS da bude popustljivija u pogledu međusobnog razgraničenja. Talijanski delegat 15. jula 1919. predložio je davanje Makedoniji analognih prava autonomije koja je Čehoslovačka već prihvatila u pogledu Prikarpatске Ukrajine. Nešto ublažena prava on je tražio i za okruge pretežno nastanjene Albancima — Peć, Đakovica, Prizren i Debar. Tamo bi lokalno stanovništvo trebalo dobiti »autonomiju u jeziku, školstvu, religiji, kao i lokalnoj administraciji«. Francuski delegat oštro se suprotstavio talijanskom prijedlogu, izražavajući poželjnost što manjeg mišljenja u unutrašnje poslove države.

Talijani su kasnije, 1. augusta, izložili ublažen prijedlog, predviđajući jedno centralno upravno vijeće u Bitolju, sa nižim vijećima u drugim okruzima. Britanski delegat, uz podršku američkog kolege, predložio je alternativu soluciju ustanovljenja rezidencijalnog komesara Lige naroda, koji bi sa savjetodavnom funkcijom na licu mjesta pratio izvršenje ugovora o manjinama. Obadvije alternative Vrhovno vijeće konferencije potom je odbacilo.

⁶⁵⁾ Pržić, *op. cit.*, pp. 112—113; Temperley, *op. cit.*, vol. V, p. 147.

⁶⁶⁾ C. A. Macartney: *National States and National Minorities*, Oxford 1934, p. 250.

Bili su odbačeni i drugi prijedlozi o posebnoj zaštiti Rumunja u dolini Timoka, te Talijana u Dalmaciji. Bez diskusije prihvaćen je poseban propis o zaštiti Muslimana, na koji ćemo se kasnije vratiti, a smatralo se da nije potreban propis o posebnoj zaštiti Jevreja koji je nametnut nekim drugim državama.⁶⁷⁾

Ugovor je potpisan 10. septembra 1919. uporedo sa potpisivanjem St. Germainskog (Sen-Žermenskog) mirovnog ugovora sa Austrijom⁶⁸⁾. U preambuli ugovora riješene su neke kontroverze između Vlade Kraljevine SHS i savezničkih i udruženih sila:

»...

Uzimajući u obzir da su, od početka 1913. godine velike teritorije prisajedinjene Kraljevini Srbiji;

Uzimajući u obzir da se Srbi, Hrvati i Slovenci iz bivše Austro-Ugarske monarhije svojom voljom odlučili da se na trajan način ujedine sa Srbijom, u cilju obrazovanja nezavisne i ujedinjene države pod imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca;

Uzimajući u obzir da je poželjno osloboditi Srbiju izvjesnih obaveza koje je primila Berlinskim ugovorom iz 1878. prema izvjesnim silama, i zamijeniti ih obavezama prema Ligi naroda;

Uzimajući u obzir da Država Srba, Hrvata i Slovenaca svojom voljom želi dati stanovnicima svih područja u sastavu te države bilo koje rase, jezika ili vjere, potpunu garanciju da će i nadalje s njima upravljati u skladu s načelima slobode i pravde;

....

Glavne savezničke i udružene sile, uzimajući u obzir obaveze koje Država Srba, Hrvata i Slovenaca prima na sebe ovim ugovorom, izjavljuju da je Država Srba, Hrvata i Slovenaca definitivno oslobođena obaveza sa držanih u članu 35. Berlinskog ugovora od 13. jula 1878«.

Prvih devet članova ugovora su opće odredbe, koje su potpuno analogne svim drugim ugovorima o manjinama, odgovarajućim odredbama mirovnih ugovora sa pobijedenim zemljama, kao i izjavama o zaštiti manjina koje su kasnije davale zemlje koje su pristupale Ligi naroda.

Član 1. propisuje da su odredbe članova 2—8 koji slijede temeljni zakoni koji se nikakvim unutrašnjim pravnim propisima države ne mogu mijenjati. Član 2 daje garanciju svim stanovnicima Kraljevine, dakle njenim državljanima ali i strancima, potpune zaštite života, i slobode, bez obzira na porijeklo, narodnost, rasu ili religiju. Isto tako pruža se garancija isповijedanja svake religije koja nije u suprotnosti sa javnim poretkom i moralom.

Članovi 3—5 uređuju sticanje državljanstva osoba koje su domicilirane na priključenim teritorijama ili su porijeklom sa njih. Tim osobama daje se i pravo opcije u ranije državljanstvo, te daju se garancije da se u tome

⁶⁷⁾ Macartney, *ibid.*, pp. 249—251; Temperley, *op. cit.*, vol. V, pp. 147—148.

⁶⁸⁾ S obzirom na to da je na taj način član 61. ugovora sa Austrijom već u momentu potpisivanja bio izvršen, spriječene su posljedice da on posluži kao *carte blanche*, u pogledu nametanja budućih obaveza Državi SHS. u pogledu manjinskih prava od strane savezničkih sila.

pogledu neće vršiti nikakav pritisak. Član 6 propisuje automatsko sticanje državljanstva za sve osobe rođene na teritoriji države, ukoliko se ne mogu pozvati na neko drugo državljanstvo po rođenju.

Član 7. daje garanciju jednakosti pred zakonom i uživanja građanskih i političkih prava svim državljanima bez obzira na rasu, jezik ili religiju. Razlike u religiji ne smiju predstavljati smetnju prilikom prijema u javne službe, kao ni za sticanje zvanja, počasti ili vršenje različitih zanimanja i zanata. Također se ne smije vršiti nikakvo ograničenje protiv slobodne upotrebe ma kojeg jezika u privatnim i trgovačkim odnosima, u pogledu vjere, štampe i na javnim zborovima. Predviđene su i olakšice u upotrebi drugih jezika pred sudovima za osobe kojima su ti jezici maternji.

Član 8. daje jednaku pravnu i faktičku garanciju državljanima koji čine etničke, vjerske ili jezičke manjine, kao i ostalim državljanima. Tu je uključena i sloboda ustanovljenja privatnih dobrotvornih, vjerskih i socijalnih ustanova i škola, s pravom da se služe svojim jezikom, te da slobodno ispovijedaju svoju vjeru.

Propis člana 9, mada je analogan odgovarajućim odredbama svih drugih ugovora, u pogledu Kraljevine SHS znatno je sužen u pogledu teritorijalne primjene. Njime je država preuzela obavezu da u srezovima sa znatnim brojem manjinskog stanovništva, Vlada osigura nastavu u osnovnim školama na maternjem jeziku, uz zavođenje službenog jezika kao obaveznog predmeta. Tim manjinama se osigurava i srazmjeran dio sredstava iz javnih fondova i budžeta za prosvjetne, vjerske ili dobrotvorne svrhe.

Dok su sve druge države taj propis bile dužne da primjenjuju na čitavoj svojoj teritoriji, Kraljevina SHS dobila je krupan ustupak, prema kojem se član 9. primjenjivao samo na teritorijama dodijeljenim Srbiji ili Državi SHS nakon 1. januara 1913. Na taj način Makedonija, današnje Kosovo i Sandžak bili su isključeni iz primjene, što je značilo odricanje toga prava na Makedonce, Albance i Turke. S druge strane, tim pravom mogli su da se služe Nijemci, Mađari, Talijani, Rumunji, Slovaci i druge manjine naseljene na teritorijama Hrvatske, Vojvodine, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Bio je to krupan ustupak asimilatorskim težnjama Vlade u Beogradu.

Nakon ovih općih odredaba, u svakom ugovoru slijedili su posebni propisi koji su rješavali neki posebni manjinski problem te zemlje. Čehoslovačka je primila obavezu da osigura znatnu autonomiju Prikarpatskoj Ukrajinu, dok sudetski Nijemci nisu dobili nikakvih specijalnih prava.

Poljska, Rumunija i Grčka morale su prihvatiti posebne obaveze u pogledu zaštite Jevreja, svaka u drugačijem obujmu. Savezničke i udružene sile razriješile su te obaveze Kraljevini SHS, s obzirom na to što je Srbija veoma korektno primjenjivala u prošlosti član 35. Berlinskog ugovora u odnosu na Jevreje.

I, napokon, problem koji je glavna tema ove naše rasprave. Kraljevina SHS, Grčka i Armenija primile su specijalne obaveze u pogledu zaštite muslimana na svojoj teritoriji. Član 10. Ugovora sa Kraljevinom SHS. glasi:

»Država Srba, Hrvata i Slovenaca pristaje da za muslimane, u pogledu njihovog porodičnog i ličnog statusa, donese odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja reguliraju po muslimanskim običajima.

Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca poduzet će mjere da osigura imenovanje reis-ul-uleme.

Država Srba, Hrvata i Slovenaca obavezuje se da osigura zaštitu džamija, grobalja i drugih muslimanskih vjerskih ustanova. Dat će se sve potrebne olakšice i dozvole postojećim muslimanskim zakladama (vakufima) i vjerskim dobrotvornim ustanovama, a Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca neće za ustanovljenje novih vjerskih i dobrotvornih ustanova uskratiti ni jednu od potrebnih olakšica, koje su zagarantirane drugim privatnim ustanovama te vrste.«⁶⁹⁾

Potpuno analogan toj odredbi jeste i član 14. Ugovora o manjinama sa Grčkom, osim što je tamo izostavljen stav 2. koji govori o imenovanju reis-ul-uleme.⁷⁰⁾ Član 7. Ugovora sa Armenijom nismo imali prilike da vidimo. Pošto on nije nikada stupio na snagu, nije ni objavljen u najpoznatijim zbirkama ugovora.

Sličan u pogledu doimašaja je i član 2. stav 3. Deklaracije o zaštiti manjina, koju je izdala Albanija 2. oktobra 1921. prilikom svoga ulaska u Ligu naroda. Taj propis glasi:

»Poduzet će se prikladne mjere radi reguliranja porodičnog prava i ličnog statusa muslimana, u skladu s muslimanskim običajima.«⁷¹⁾

U čitavom tome opsežnom sistemu zaštite manjina koji je proizašao iz Versailleske konferencije, to su jedine specijalne odredbe koje se odnose na muslimane.

*

Na kraju valja navesti da su u svakom ugovoru o manjinama, u mirovnim ugovorima i deklaracijama prilikom pristupanja Ligi, države u pitanju preuzimale opsežne istovetne obaveze u pogledu nadležnosti Lige naroda. U Ugovoru sa Kraljevinom SHS to je bio član 11, iz kojega je proizlazilo slijedeće: (a) garancija Lige da će država u pitanju izvršavati obaveze iz manjinskog ugovora; (b) obaveza Države SHS (i drugih država u pitanju), da te odredbe u budućnosti neće moći mijenjati bez pristanka većine u Vijeću Lige; (c) nadležnost Vijeća Lige da na temelju upozorenja članova toga organa poduzima mjere i daje uputstva u slučaju povrede ili prijetnje povredom odredaba o zaštiti manjina; i (d) sve glavne savezničke i udružene sile i svi članovi Vijeća Lige stekli su pravo da jednostranom tužbom pokrenu spor protiv države koja je obavezna propisima o manjinama, o pravnim i faktičkim pitanjima pred Stalnim sudom međunarodne pravde. Odluke toga Suda imale su karakter presude.

U toku primjene tih odredaba, Vijeće Lige postepno je kroz praksu izgradilo složen postupak o ispitivanju povreda manjinskih propisa, te je i pravo podnošenja peticija proširilo na sve države članice Lige, te čak i na pripadnike manjina, da mimo organa vlastite države, neposredno upućuju peticije Sekretarijatu Lige.

⁶⁹⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 3e série, vol. XIII, pp. 521—526. Usporedni francuski i engleski originalni tekst toga ugovora objavljeni su u zbirci — Manely O. Hudson: *International Legislation*, vol. I, 1919—1921, Washington 1931, pp. 312—323.

⁷⁰⁾ Usp., Hudson, *op. cit.*, vol. I, p. 496.

⁷¹⁾ Hudson, *op. cit.*, vol. I, p. 734.

Ipak je taj postupak u primjeni razočarao sva očekivanja u pogledu pružanja garancija zaštite manjinskih prava. Peticije članova manjina mogle su se odbijati iz sasvim formalističkih razloga, a od država se nije moglo ni očekivati da će zbog sudbine manjine u nekoj drugoj državi kvariti svoje odnose s njom, osim ako se radilo o vlastitoj manjini u drugim zemljama, što je opet dovodilo do nejednake zaštite.

Ova sterilnost toga mehanizma zaštite još je više frustrirala pripadnike manjina, stvorila kod njih osećaj bespomoćnosti i navodila ih da pribjegavaju nelegalnim formama borbe za očuvanje valstutih manjinskih prava. Inače, čitav taj mehanizam zaštite pred Vijećem Lige kolabirao je još i prije nego što je Liga kolabirala u izvršenju svoje glavne funkcije — očuvanja svjetskog mira i sigurnosti. Poljska je već 1934. jednostrano otkazala svoj ugovor o manjinama, a da nije zatražila niti dobila prethodnu suglasnost o tome od Vijeća Lige. Liga je pred tim nezakonitim činom ostala nemoćna i nije poduzimala nikakve korake.

Da se vratimo na specijalne propise ugovora o zaštiti Muslimana. Iz svih do sada objavljenih podataka o radu Odbora četvorice i o radu na plenarnim sastancima konferencije posvećenih problemu manjina, ne može se izvući nikakav siguran zaključak o tome koja je od velesila predložila propis o posebnog zaštiti muslimana u ugovore, koja se država u tome pogledu najprije imala u vidu, da li Kraljevina SHS, Grčka ili, pak, Armenija, i da li su unutrašnje prilike i neprijateljski odnos vlasti prema muslimanima u tim državama utjecali na predlaganje toga propisa.

Svi pisci koji su se bavili manjinskim sistemom i opisivali rad Versailleske konferencije u tome pogledu, manje-više, su reproducirali taj propis. Temperley navodi da je član 10. uvršten u ugovor sa Kraljevinom SHS na mjesto specijalnog propisa o zaštiti Jevreja.⁷²⁾ Macartney još navodi da izgleda da taj propis nije naišao na opoziciju,⁷³⁾ vjerovatno misleći na opoziciju Vlade Kraljevine SHS.

S obzirom na to da je u analognom članu 14. ugovora sa Grčkom izostavljena alineja 2. o imenovanju reis-ul-uleme, te da je član 10. u ugovoru sa našom zemljom najkompletniji, to bi govorilo u prilog tome da je taj propis najprije predviđen za našu zemlju, a zatim da je nametnut Grčkoj i Armeniji. Moguće je da je i putopisna knjiga francuskog novinara Charlesa Riveta (Šarla Rivea) »*En Yougoslavie*«, objavljena u Parizu 1919. gdje je opisan položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini po zaposjedanju od strane srpskih trupa, izvršila određeni utjecaj na Francusku vladu da predloži taj propis. Neosporno je da je Francuska vlada najdosljednije branila na konferenciji interese naše zemlje, a vjerovatno, ukoliko je to bila francuska inicijativa, da baš zbog toga nije naišla na otpor Vlade u Beogradu. Sve to, ipak, spada u sferu nagađanja.

⁷²⁾ Temperley, *op. cit.*, vol. V, p. 148.

⁷³⁾ Macartney, *op. cit.*, p. 252. Interesantno je da dr Ilija Pržić, u svome inače veoma dokumentiranom i iscrpnom djelu *Zaštita manjina*, veoma malo pažnje pokazuje članu 10. toga ugovora. Slično je i sa djelom jednog drugog jugoslavenskog pisca — Dragoliub Krstitch: *Les Minorités, l'Etat et la Communauté internationale*, Paris, 1924. Ni jedan od te dvojice pisaca ne navodi nikakve podatke o diskusijama u Komitetu četvorice u pogledu člana 10.

Može se, međutim, sa priličnom sigurnošću zaključiti da član 10. u ugovoru o manjinama iz 1919. čini izvjestan kontinuitet u propisima o reguliranju položaja Muslimana u našim krajevima, još od Berlinskog ugovora iz 1878. pa sve do mirovnog ugovora Srbije sa Turskom iz 1914. To bi također ukazivalo da je taj propis najprije zamišljen za našu zemlju, pa zatim nametnut Grčkoj i Armeniji.

Ali komparativna analiza toga propisa sa odredbama o zaštiti Muslimana u Bosni i Hercegovini iz 1879. i 1909, te u Srbiji iz 1914, ukazuje da je ovaj posljednji propis, bez sumnje, sadržavao najmanje obaveze. U njemu se garantira primjena muslimanskog prava na lični i porodični status Muslimana, reguliran je položaj vakufa, ali on ne sadrži čitav niz drugih odredaba koje su raniji propisi obuhvatali.

Mada se predviđa imenovanje reis-ul-uleme, više, se ne predviđaju nikakve veze Muslimana iz Kraljevine SHS sa Šeih-ul-Islamatom u Carigradu, gdje sultanova vlast još nije bila likvidirana, niti se daje sloboda spominjanja njegovog imena u molitvama. To implicira kidanje svih veza jugoslovenskih Muslimana sa Turskom. Ništa nije navedeno o hijerarhiji islamske zajednice i njenom odnosu sa državnim organima, što je inače ugovorom iz 1914. između Srbije i Turske veoma precizno regulirano.

No, s druge strane, neke druge odredbe Ugovora o manjinama iz 1919, koje se odnose na garancije za sve religije, bez sumnje se odnose i na Muslimane. Riječ je o garanciji ravnopravnosti svih stanovnika bez obzira na vjeru iz člana 2. i člana 7, pravu podizanja privatnih dobrotvornih vjerskih i socijalnih ustanova i škola iz člana 8, te pravu traženja srazmjernog dijela fondova za te ustanove iz člana 9, na koje su se po slovu ugovora mogli pozivati jedino Muslimani iz Bosne i Hercegovine.⁷⁴⁾

Ostaje, međutim, kao paradoks da je već Krfska deklaracija proglasila islamsku vjeroispovijest kao priznatu i kao ravnopravnu sa pravoslavnom i katoličkom, da je to u potpunosti potvrdio i Vidovdanski ustav iz 1921, o čemu ćemo kasnije govoriti, iz čega proizlazi da su pripadnici te vjeroispovijesti proglašeni kao dio većine stanovništva u ujedinjenoj državi. Nasuprot tome, Vlada u Beogradu čak je i veoma olako priznala jednim međunarodnim ugovorom toj vjeri status manjinske religije i specijalna prava iz kojih je stajala garancija Lige naroda i njena mašinerija. Ta dva položaja su u očitaj suprotnosti, makar ukoliko se tiče Muslimana koji ne pripadaju nacionalnim i jezičkim manjinama.

Vjerojatno je da je Vlada SHS smatrala poželjnijim da dobrovoljno prihvati nešto međunarodnih obaveza u tom pogledu, koje su očitaj bile mnogo manje od onih koje je Srbija priznala u 1914. godini, a da, s druge strane, uporno odbija priznanje nacionalnih manjinskih prava Albancima, kao i pravoslavnim Makedoncima. Ispravno zaključuje dr Milan Bartoš kada navodi: »Koliko je bio važan nacionalni momenat za velikosrpski hegemonistički i šovinistički kurs, dovoljno je ukazati na to da je beogradska

⁷⁴⁾ Dragoljub Krstitch u djelu navedenom u prethodnoj bilješci, p. 310, netačno tvrdi da ni članom 10. nisu zaštićeni muslimani iz Kosova i Makedonije. To je u suprotnosti sa jasnijim tekstom ugovora o manjinama iz koga se vidi da se jedino odredba člana 9. ne primjenjuje na teritorije anektirane nakon 1. januara 1913. Sve ostale odredbe, uključujući i član 10. imale su se primjenjivati na čitavoj teritoriji Države SHS.

vlada prihvatila ideju religiozne zaštite muslimana, a odbila je nacionalnu zaštitu tog istog življa.⁷⁵⁾ Taj navod može se potkrijepiti i budućom politikom te Vlade, kada je prepustila Italiji stotine hiljada Hrvata i Slovenaca bez ikakvih garancija manjinskih prava, pa kasnije i Rijeku, a da je Neptunskim sporazumima od 20. jula 1925. postigla priznavanje srpsko-pravoslavnih crkvenih općina i škola na Rijeci, u Zadru, Peroju i Trstu.⁷⁶⁾

Problem ratifikacije ugovora o manjinama iz 1919. došao je na dnevni red pred Privremenu narodnu skupštinu u Beogradu u 1920. godini. U ime Vlade Vojislav Besarović izložio je poslanicima sva gledišta koja je predsjednik Nikola Pašić izlagao u notama francuskom predsjedniku vlade Clemenceauu (Klemansou). On je, čak, otvoreno priznao da je »naša delegacija potpisala ugovor zbog teških posljedica koje bi izazvalo njegovo nepotpisanje«.

U debati koja je nakon toga vođena, jedina primjedba koja je stavljena bila je ona muslimanskog poslanika Sukrije Kurtovića, koji je protestirao što su u tome ugovoru Muslimani svrstani kao manjina, s obzirom na to da oni, po njegovom mišljenju, čine većinu stanovništva. Nakon toga, Ugovor je ratificiran gotovo jednoglasno, kao nužno zlo, kao nešto što se nije dalo izbjeći.⁷⁷⁾

Dakle, još u 1920. godini nametnula se dilema da li je priznavanje manjinskog statusa Muslimana kao vjerske skupine, čak i uz prava i garancije postupka pred Ligom naroda, bila ipak jedna loša usluga, makar ukoliko se radilo o muslimanskom stanovništvu srpskohrvatskog jezičnog područja.

V. MANJINSKI UGOVOR SA KRALJEVINOM SHS U PRAKSI

U ovom poglavlju možemo veoma malo čega izložiti iz prakse. U prvom redu ostaje zadatak budućih istraživača da na temelju arhivskog materijala ispituju i zaključuju u kojoj je mjeri koja ugovorna odredba bila sprovedena i da li je u tom pogledu bilo značajnih razlika u pojedinim područjima ujedinjene Jugoslavije. Mi ćemo jedino izložiti u kojoj su mjeri propisi manjinskog ugovora našli svoga odraza u Vidovdanskom ustavu iz 1921. u Oktroiranom ustavu iz 1931, i posebno u zakonodavstvu koje je doneseno u izvršenju odredbe člana 10.

Vidovdanski ustav bio je po svome karakteru unitaristički ustav, koji je ujedinjenoj državi nametnuo centralizam, ne poštujući nacionalne razlike, niti historijsku tradiciju različitih pokrajina. U vanjskim simbolima priznavala su se samo tri naroda ili »troimeni narod«, što odražava i prvobitni naziv te zemlje. Makedonci i Crnogorci nisu bili priznati ni kao nacionalnosti niti kao nacionalne manjine. Unitarizam je išao tako daleko da je kao službeni jezik kraljevine propisao »srpsko-hrvatsko-slovenački« (član 3. Ustava iz 1921. i član 3. Ustava iz 1931), mada takav jezik očito nije nikada

⁷⁵⁾ Dr Milan Bartoš: *Međunarodno javno pravo*, I knjiga, Beograd 1954, p. 429.

⁷⁶⁾ Vidi o tome podatke, Bartoš, *op. cit.*, knjiga I, p. 430.

⁷⁷⁾ Stenografske beleške, V sveska, pp. 434—435, 463—465. Navedeno prema djelu — Jacob Robinson, and others: *Were the Minorities Treaties a Failure?*, New York 1943, p. 173.

postojao. Dakle, nacije koje su pripadale tom fiktivnom »srpsko-hrvatsko-slovenačkom« jezičnom području nisu imale nikakvog ni apstraktnog prava da se pozovu na Ugovor o manjinama iz 1921. Makedonci su još na Versailleskoj konferenciji od strane Vlade proglašeni Srbima, mada im je jezik različit, i do kraja Kraljevine Jugoslavije njima su se odricala sva jezična i nacionalna prava, što je u suštini značilo tešku povredu manjinskog ugovora, a koja je ostala bez ikakvih posljedica.

Muslimani srpskohrvatskog jezičnog područja imali su legalnu mogućnost jedino da se afirmiraju kao vjerska manjina i da tako očuvaju svoj identitet i individualnost.

Uz sve gornje nedostatke Vidovdanskog ustava iz 1921, on je ipak bio prilično liberalan za ono vrijeme u pogledu afirmacije temeljnih ljudskih prava, sloboda i ravnopravnosti svih građana. U tome pogledu, uz izuzetke, on je u znatnoj mjeri odražavao duh Ugovora o manjinama, mada su neke njegove odredbe bile uže formulirane i manje precizne u odnosu na odgovarajuće ugovorne obaveze.

Član 4. Ustava propisao je: »Svi su građani pred zakonom jednaki. Svi uživaju jednaku zaštitu zakona«. Za razliku od člana 7. Ugovora o manjinama, propušteno je da se doda — »bez obzira na rasu (nacionalnost), jezik ili vjeru«.

Član 12. stav 2. Ustava propisuje da je uživanje građanskih i političkih prava nezavisno od ispovijedanja vjere, ali je i tu propušteno da se istakne ravnopravnost nacionalnosti i jezika, shodno članu 7. Ugovora.

U pogledu manjina, i sâm Ustav je izvršio izvjesnu diskriminaciju prema prirođenim državljanima sa naknadno priključenih područja, čiji jezik nije bio »srpsko-hrvatsko-slovenački«. Član 19 propisuje da takva lica mogu dobiti državnu službu tek ako su deset godina nastanjena u Kraljevini, a isti uvjet propisuje i član 72. u pogledu izbora za poslanika u Narodnoj skupštini. To odlaganje sticanja punih političkih i građanskih prava bilo je također u suprotnosti sa članom 7. Ugovora o manjinama.

I pored tih propusta i odstupanja, Vidovdanski ustav je u početku davao dosta nade manjinama da će njihova prava biti poštivana. Međutim, nakon šestojanuarske diktature i pojačanog centralizma i unitarizma, koji je našao svoga odraza u Oktroiranom ustavu iz 1931, u tome novom aktu došlo je do značajnijih odstupanja od Ugovora o manjinama.

Osim što je član 3. ponovo propisao »srpsko-hrvatsko-slovenački« jezik kao službeni, u Ustavu iz 1931. nigdje nije bilo garancije upotrebe manjinskih jezika. Međutim, član 13. Ustava zabranio je osnivanje ne samo političkih stranaka nego i društava za fizički odgoj na regionalnoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi. To je bilo u suprotnosti sa članom 8. Ugovora o manjinama.

U istom pravcu, član 16. stav 3. novog Ustava propisuje da su sve škole, javne i privatne, dužne da daju moralno obrazovanje i da razvijaju građansku svijest u duhu nacionalnog jedinstva i vjerske trpeljivosti. Taj propis suprotan je samom održanju nacionalnih i jezičkih manjina, i kao

takav u suprotnosti je sa čitavim Ugovorom o zaštiti manjina, koji upravo garantira održanje individualnosti, ako ne glavnih nacija, a ono makar manjina u Jugoslaviji.

Nas ovdje posebno interesira, s obzirom na položaj Muslimana u Jugoslaviji, u kojoj su mjeri u obadva ustava propisana prava o vjerskim slobodama i ravnopravnosti, i posebno, u kojoj je mjeri član 10. Ugovora o manjinama našao svoga odraza u tim ustavnim aktima.

Član 12. Ustava iz 1921. garantira slobodu vjere i savjesti i proglašava da su »usvojene veroispovesti« ravnopravne prema zakonu, te da se mogu javno ispovijedati. Stav 3. toga člana precizira da se usvajaju one vjere koje su u ma kome dijelu Kraljevine već dobile zakonsko priznanje, a da druge vjere mogu biti priznate samo zakonom.⁷⁸⁾ To se, nesumnjivo, odnosilo na islamsku vjeroispovijest.

Veoma je liberalan za ono doba propis stava 4. člana 12. koji navodi da nitko nije dužan svoju vjeru javno ispovijedati i da sudjeluje u vjerskim obredima — »osim kod državnih praznika i svečanosti i ukoliko to odredi zakon za osobe koje su podložne očinskoj, tutorskoj i vojnoj vlasti« — što je značajno ograničenje slobode savjesti.

Tačka 5. člana propisuje da — »Usvojene i priznate vere mogu održavati veze sa svojim vrhovnim verskim poglavarima i van granica države, u koliko to traže duhovni propisi pojedinih veroispovesti. Način, kako će se te veze održavati, regulisaće se zakonom«. S obzirom na to da je taj propis preuzet i u članu 11. Ustava iz 1931. time su Muslimani, makar na papiru, dobili čak i veće pravo od onoga što im je zagarantirano članom 10. Ugovora o manjinama. No taj propis imao je u vidu u prvom redu katoličku crkvu i njene odnose sa Svetom stolicom.

Za sprovođenje člana 10. Ugovora o manjinama najvažniji je propis člana 109. stav 3. Ustava iz 1921: »U porodičnim i naslednim poslovima Muslimana sude državni šerijatski sudije«. I taj propis preuzet je članom 100 stav 4. Ustava iz 1931.

Na temelju toga ustavnog propisa, 21. marta 1929. donesen je Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama. Iz toga zakona proizlazi da članovi šerijatskih sudova sude po muslimanskom religioznom pravu, dakle ne po državnim propisima, ali da oni nisu vjerski službenici, nego državne sudije. Šerijatski sudovi bili su predviđeni u dva stepena, kao »sreski šerijatski sudovi« i »vrhovni šerijatski sud«, ali su to bila samo posebna odjeljenja sreskih sudova, odnosno apelacionog suda. Ti sudovi presuđivali su i u vakufskim sporovima.

Inače, što se tiče vakufa, na njih se odnosila opća odredba člana 12. stav 3. Vidovdanskog ustava, koja navodi — »... Usvojene i priznate vere

⁷⁸⁾ Ovaj izričit propis o potrebi zakonskog priznavanja vjere donesen je s očitom namjerom da se spriječi svaka aktivnost Bugarske egzarhije na području Makedonije, gdje je ona do 1912. imala većinu crkvenih općina i škola pod svojom kontrolom. Dr Ilija Pržić u svome djelu *Zaštita manjina*, Beograd 1933, p. 223, u tome pogledu navodi sljedeće: »... po našem mišljenju, državne vlasti mogu zabraniti verske organizacije veroispovesti koje su oglašene za šizmu (kao na pr. Bugarska egzarhija), ako vlasti stanu na gladište da su te organizacije u suprotnosti sa javnim poretkom«.

samostalno uređuju svoje unutrašnje verske poslove i upravljaju svojim zakladama i fondovima u granicama zakona«. I taj propis je bio preuzet u članu 11. stav 3. Ustava iz 1931.

Zakonom o islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 5. februara 1930. ukinuta je vjerska autonomija Muslimana, da bi im bila djelimično povraćena u 1936. godini, no ona nije bila ni predviđena članom 10. Ugovora o manjinama.

Možemo općentio zaključiti, što se tiče sprovođenja odredbe člana 10. Ugovora o manjinama, kroz zakonske i ustavne propise Kraljevine Jugoslavije, da tu nije bilo odstupanja.

Glavni problem u Jugoslaviji bio je način sprovođenja agrarne reforme, koja je predviđena članom 43. Vidovdanskog ustava, a koja je u prvom redu pogađala muslimanske posjednike u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji. Likvidacija feudalnih odnosa u zemlji bila je bez sumnje progresivna nužna i opravdana mjera. No pitanje je da li je prilikom sprovođenja agrarne reforme bilo zloupotreba, i to u prvom redu u krajevima nastanjenim muslimanima Albancima. Mogućnost tih zloupotreba otvarao je član 43. stav 3. Vidovdanskog ustava, koji propisuje: — »Pri naseljavanju kao i pri razdeobi eksproprisanih zemljišta imaju prvenstvo potrebiti radnici, koji su se borili za oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca, i njihove porodice«. Taj propis otvarao je mogućnost izmjene nacionalnog odnosa stanovništva u pojedinim krajevima.

Na kraju da razmotrimo da li je od strane muslimana iz Jugoslavije bilo ikakvih pokušaja podnošenja peticija Vijeću Lige naroda u pogledu eventualnih kršenja propisa o vjerskoj ravnopravnosti, i posebno člana 10. Ugovora o manjinama iz 1919.

Svi materijali u vezi sa postupkom o zaštiti manjina pred Vijećem Lige bili su strogo povjerljive prirode i nisu bili dostupni javnosti. Međutim, u godinama 1938, 1939. i 1940, kad je Liga kao organizacija za očuvanje svjetskog mira već definitivno bila kompromitirana, i kad se ona odavno kompromitirala u zaštiti manjinskih prava, jedan službenik Lige, Madžar Gustav Kövér, izvršio je indiskreciju službene dužnosti. On je objavio tri knjige na francuskom jeziku u kojima je izložio materijale o peticijama koje je mogao prikupiti, mada on sâm navodi da su ti materijali samo fragmentarni, dakle da nisu potpuni.

U prvoj knjizi sa polemičkim naslovom: »*Ne, Ženeva ne štiti nacionalne manjine*« iz 1938. obradio je peticije podnesene između 1933. i 1937. godine. U knjizi iz 1939. *Historija jedne izdaje* obuhvatio je peticije između 1929. i 1933. Napokon u posljednjoj knjizi iz 1940 pod naslovom *Početna greška Lige naroda*, kad je drugi svjetski rat već otpočeo, izložio je peticije do 1929. godine.⁷⁹⁾

U sve tri knjige mi smo našli podatke o ukupno dvadeset i jednoj peticiji u kojima je bila tužena Jugoslavija zbog kršenja Ugovora o zaštiti manjina. Najveći njihov broj odnosi se na prava pripadnika mađarske nacionalne manjine, ukupno 11. Drugi po redu su Makedonci, koji su se u

⁷⁹⁾ Naslovi tih djela u originalu glase — *Non, Genève ne protège pas les minorités nationales!* Genève 1938; *Histoire d' une trahison, Genève 1939; L' erreur initiale de la Société des Nations Genève 1940.*

nekim peticijama deklarirali kao pripadnici bugarske manjine, sa 6 peticija. Albanci su podnijeli 3 peticije, dok je još jedan Nijemac putem peticije pokušao da ostvari pravo na jugoslovensko državljanstvo.

Dakle, osim toga posljednjeg izuzetka, u navedene tri knjige nismo naišli na peticije Nijemaca, Talijana, Slovaka, Rumunja, Čeha, Ukrajinaca, kao ni Turaka.

Također u sve tri knjige nismo naišli ni na jednu peticiju Muslimana sa srpskohrvatskog i makedonskog jezičnog područja.

Za predmet naše rasprave, međutim, od interesa je jedna albanska peticija, u stvari po datumu podnošenja prva koju je zabilježio Gustav Kóvér. Riječ je o peticiji Ujedinjenih komiteta Albanaca, datiranoj 6. septembra 1924. U odgovoru Jugoslavenske vlade tretiran je i problem općenite emigracije Muslimana iz Jugoslavije u Tursku, mada se sama peticija odnosi isključivo na položaj Albanaca u Jugoslaviji. Objavljujemo bez našeg komentara opis peticije i odgovor Jugoslavenske vlade, kako ih je dao Gustav Kóvér:

»Prema navodima podnosioca peticije, Jugoslavija je organizirala oružane bande koje teroriziraju albanske krajeve i razaraju brojna sela. Nakon svakog razaranja slijedi kolonizacija ruskih, crnogorskih i srpskih naseljenika. S druge strane, seljacima i građanima albanske nacionalnosti otišana su njihova polja pod izgovorom primjene agrarnog zakona.

Na kraju krajeva, taj režim nije propustio da izazove masovnu emigraciju albanskog stanovništva u Tursku.

Napokon, podnosioci peticije žale se da su ustavne slobode mrtvo slovo i da je Jugoslavija jedina zemlja u svijetu u kojoj se ubija u prisustvu sudaca koji na to ne reaguju.

Gore navedene činjenice u očitoj su suprotnosti sa odredbama članova 1. do 8. prvog poglavlja Ugovora o zaštiti manjina, i žalitelji se nadaju da će Liga naroda intervenirati kod beogradske vlade da osigura primjenu navedenog ugovora.

Primjedbe Jugoslavenske vlade dostavljene su generalnom sekretaru u pismu od 29. novembra 1924. godine. Ono sadrži izvjestan broj opaski, među kojima treba istaknuti slijedeće:

Jasan cilj Ujedinjenih komiteta albanskih iredentista, navodi taj dokumenat, jeste pripajanje Albaniji jednog dijela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Osim toga, ti komiteti nisu ni kvalificirani, ni pozvani da govore u ime albanske manjine u Kraljevini. Albanska manjina ima četrnaest svojih predstavnika u Skupštini, koji čine parlamentarni klub »Džemijet«. Dakle, taj klub, najpozvaniji da to čini, nije uputio ni jednu žalbu Ligi naroda, o pitanju albanske manjine u Kraljevini.

Kad bi se vjerovalo autorima te peticije, izgledalo bi da je kraljevska vlast svojim djelovanjem dovela u pitanje egzistenciju, materijalnu sigurnost i kulturnu aktivnost miroljubivog i civiliziranog albanskog stanovništva. Međutim, to stanovništvo nije ni miroljubivo, ni civilizirano. Ono je bez nacionalne svijesti, a sposobno je i spremno jedino na posao plaćenih ubica (*»travail mercenaire de condottieri«*). Kraljevska vlast također nije nikako ta koja srpečava kulturni razvitak miroljubivog albanskog stanovništva. Naprotiv, albanski šovinistički krugovi, naročito Ujedinjeni komiteti albanskih iredentista su ti koji čine smetnje civilizatorskom radu kraljevske vlasti.

Optužbe o kolonizaciji slavenskog stanovništva u razorenim albanskim selima, o tome da Albanci napuštaju svoje domove i o konfiskaciji zemlje od albanskog stanovništva, suprotne su istini i riječ je o agrarnoj reformi koja pogađa sve krupne posjede bez razlike, albanske i druge, širom čitave Kraljevine.

Što se tiče emigracije Muslimana općenito, a onih albanskih posebno, nju vlasti nisu izazvale, ni neposredno ni posredno. Ima među Muslimanima onih koji se ne mogu pomiriti sa idejom da je »kršćanska raja« (u originalu: »canaille chrétienne«, što bi u doslovnom prijevodu značilo kršćanski ološ) jednaka s njima i koji emigriraju u Tursku. Ti su slučajevi uostalom veoma rijetki.

Optužba da je Ustav Kraljevine mrtvo slovo, apsolutno je lažna, pošto Muslimani iz Južne Srbije imaju četrnaest poslanika, koji su najvećim dijelom albanske nacionalnosti.«⁸⁹⁾

U navedenoj knjizi nema podataka da li je neki organ Lige uzeo u razmatranje istraživanje istinitosti bilo navoda peticije, bilo odgovora Beogradske vlade. Tek, ona nije provocirala nikakvu intervenciju Vijeća Lige, i ne znamo u kojoj je fazi stavljena *ad acta*. Koliko nam je poznato, nijedna od ostalih dvadeset peticija protiv Jugoslavije nije dovela ni do kakvih konkretnih mjera Vijeća Lige u Jugoslaviji.

VI. ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Sistem zaštite manjina u Srednjoj i Istočnoj Evropi nije uspio da pruži ono što se na Versailleskoj konferenciji od njega očekivalo. Očekivalo se da će zaštita pružiti manjinama uvjete za ravnopravnost i očuvanje nacionalnog identiteta, i da će to biti faktor konsolidacije novostvorenih država i trajne podjele Evrope u novim granicama. Međutim, pošto se tim sistemom nisu mogle efikasno suzbiti hegemonističke i šovinističke namjere vladajućih građanskih krugova u tim novim državama, manjine su se osjećale frustriranim, bez zaštite, i radikalizirale su se.

To stanje pružilo je izvanrednu šansu Hitleru i nacistima po dolasku na vlast u Njemačkoj u 1933, u rušenju Versailleskog sistema. Vještom demagoškom politikom, Hitler je uspio da izmanipulira njemačku manjinu u drugim zemljama, da od nje stvori petu kolonu koja će mu biti veoma dragocjena u agresiji protiv tih zemalja. I odmah nakon osvajanja, svi pripadnici njemačke manjine, osim rijetkih i časnih izuzetaka, prihvatili su državljanstvo »Velikog Njemačkog Reicha«, stupili su u Wehrmacht (Vermacht), i uzimali su učešća u pljačkama i zločinima koje je njemačka sila vršila na teritorijama osvojenih zemalja. Kao izdajnici svojih zemalja, time su oni preuzeli dio odgovornosti i za zločine genocida i sve druge zločine počinjene u Evropi. Posljedice su bile ogromne migracije stanovništva u posljednjim godinama i neposredno nakon rata. Zajedno sa poraženom njemačkom vojskom, iz Istočne Pruske, iz Poljske, Čehoslovačke i naših krajeva, povlačile su se i ogromne mase njemačkog stanovništva. A nakon rata, odlukom saveznika, ta iseljavanja su dovršena.

⁸⁹⁾ *L'erreur initiale de la Société des Nations*, pp. 198—200.

Upravo zbog takve uloge njemačke manjine, Versailleski sistem zaštite manjina bio je u potpunosti kompromitiran, i nakon rata bilo je odlučeno da se on ne obnavlja.

U mirovnim ugovorima sa Madžarskom, Rumunjskom, Bugarskom, Italijom i Finskom iz 1947, unesena je opća odredba — da zakoni koji budu na snazi u tim zemljama neće činiti ili prouzrokovati diskriminaciju državljana zemlje u pitanju na temelju rase, spola, jezika ili vjere.

I cjelokupna zaštita manjina, nakon drugog svjetskog rata, išla je za tim da se ustanove opća i univerzalno primjenljiva pravila koja, međutim, više idu za zabranom diskriminacije negoli za pružanjem garancija manjinskim grupama na specijalna prava u pogledu vlastitih kulturnih i drugih institucija.

Već i Povelja Ujedinjenih nacija u članovima 1. i 55. govori o poštivanju prava čovjeka i osnovnih sloboda, bez razlike rase, spola, jezika ili vjere. Član 2. Opće deklaracije o pravima čovjeka, na sličan način, proklamira da su svakom dostupna sva prava i slobode navedene u toj Deklaraciji, bez razlike na rasu, boju kože, spol, jezik, vjeru, političko ili drugo mišljenje, narodnosno ili društveno porijeklo i dr. Sličan propis unesen je u član 2. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, i u član 2. Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Oba ova pakta u članu 1. proklamiraju i pravo svih naroda na samoopredjeljenje, koje je dobilo pravni značaj već i Poveljom Ujedinjenih nacija.

I sva kasnija zalaganja Ujedinjenih nacija i njihovih specijaliziranih agencija usmjerena su više borbi protiv diskriminacije, negoli garanciji specijalnih manjinskih prava.

Danas se postavlja jedno teoretsko pitanje: da li su predratni propisi o zaštiti manjina još uvijek na snazi, pošto oni nikakvim formalnim aktom nisu okončani. Očito je da Liga naroda više ne postoji i da stoga nema više organa koji bi mogao da prati izvršenje obaveza iz tih propisa. Međutim, neki pisci ističu da usprkos nedostatku organa Lige, temeljni propisi iz tih ugovora ostali su i dalje na snazi i da oni i dalje pravno obavezuju države. Kod nas to mišljenje zastupa Milan Bartoš.⁸¹⁾ No neki francuski pisci, kao Charles Rousseau (Šarl Ruso)⁸²⁾ i Louis Cavaré (Luj Kavare)⁸³⁾ smatraju da je čitav taj sistem nestao zajedno sa Ligom naroda, te da više nije na snazi. Problem ostaje otvoren.

U našoj poslijeratnoj ustavnoj praksi, vrhunac u pružanju garancija narodnostima (nacionalnim manjinama) predstavlja ustavni amandman XIX iz 1968. On ide znatno dalje od svih obaveza predratne Države SHS u zaštiti i pružanju garancija ravnopravnosti manjina, kao i pravu na njihov nacionalni identitet.

Na kraju da se ukratko osvrnemo na sudbinu, posebno člana 10. Ugovora o manjinama.

⁸¹⁾ Dr Milan Bartoš: *Međunarodno javno pravo*, 1 knjiga, Beograd 1954, p. 434.

⁸²⁾ Charles Rousseau: *Droit international public*, Paris 1953, p. 22.

⁸³⁾ Louis Cavaré: *Le droit international public positif*, deuxième édition, tome I, Paris, 1961, p. 294.

Versailleska Jugoslavija, upravo zbog neriješenog nacionalnog problema, nije mogla odoljeti iskušenjima drugog svjetskog rata. Nacionalna neravnopravnost, diskriminacija prema nekim nacijama i manjinama, kao i rad njemačke pete kolone, možda su bili glavni uzroci brzog sloma bivše jugoslovenske vojske u aprilu 1941. Okupator je igrao na kartu nacionalne razjedinjenosti i netrpeljivosti i u tom pravcu izvršio je podjelu Jugoslavije, uz znatne aneksije koje je izvršila svaka od sila agresora — Njemačka, Italija, Mađarska i Bugarska. Okupatori su se nadali da će u formalno neanektiranim područjima naći dovoljno izdajnika, na koje će se moći osloniti da do kraja ostvare svoje maksimalne političke ciljeve.

Tako je pod protektoratom fašističke Italije i nacističke Njemačke, malobrojna grupa ustaša, odmah nakon stvaranja tzv. »NDH«, pristupila sistematskom genocidu u odnosu na srpsko i jevrejsko stanovništvo. Cilj im je bio stvaranje nacionalno homogenog područja, a u tome su se služili krajnje brutalnim sredstvima, za koja se smatralo da su u dvadesetom stoljeću zaboravljena. Vršeni su masovni pokolji nenaoružanog stanovništva i činjene su sve vrste diskriminacije, u čemu je glavni kriterij bila nacionalna pripadnost. Pri tome je Muslimanima nametnuta hrvatska nacionalnost, ne ostavljajući im mogućnost da izaberu neko drugo rješenje.

Četnički pokret, sa svoje strane, sprovodio je istu politiku, i to u Bosni i Hercegovini u prvom redu prema muslimanskom stanovništvu, ali i prema Hrvatima, naročito u Dalmaciji. Posebno su se talijanske okupacione snage istakle u poticanju toga bratoubilačkog rata, naoružavajući i četnike i ustaše, nadajući se da će na taj način stvoriti prazan prostor, otvoren talijanskoj kolonizaciji na našem tlu. Njemačka oružana sila, koja je bila neposrednije umiješana u zločine, imala je slične ciljeve.

Time su naši narodi prošli kroz period ubijanja i razaranja na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, koja su po svojoj brutalnosti i opsegu čak i nadmašila vjerske ratove u Zapadnoj Evropi otprije tri stoljeća.

Jedina razumna alternativa tome sveopćem ubijanju i međusobnom istrebljenju predstavljao je program Komunističke partije Jugoslavije zajedničke borbe protiv vanjskih agresora i domaćih izdajnika, koja je ujedno bila i borba za potpunu nacionalnu ravnopravnost, za federalizam, kao i za socijalno oslobođenje. Taj program okupio je doslovno sve narode Jugoslavije u zajedničkoj borbi, i u najtežem periodu stvorio je solidne odnose za budući zajednički život. Taj doprinos narodnooslobodilačke borbe posebno je značajan za odnose između triju glavnih nacionalnih skupina na tlu Bosne i Hercegovine.

Možda su po prvi put od turskog osvajanja na našem tlu stvoreni uvjeti za potpunu ravnopravnost, gdje ni jedna nacija više neće biti dominantna nad drugima, niti će se bilo koja nacija u potčinjenom položaju. Međutim, ni ta bitka za potpunu nacionalnu ravnopravnost i za ispravne međunacionalne odnose, na temelju uvažavanja posebnosti svake od njih, nije dobivena sâmim proklamacijama tih načela u ustavnim i političkim aktima. I nakon rata u svijesti ljudi zadržali su se mnogi ostaci ideja o različitoj lojalnosti pojedinih nacija prema novom društvenom uređenju i novoj državi, o različitoj vrijednosti nacija u odnosu na naučne, kulturne i političke dje latnosti. Bilo je i preživjelih birokratsko-unitarističkih opsesija, koje su, na-

ročito u nekim periodima, rezultirale ka veoma neravnomjernoj nacionalnoj zastupljenosti u najvišim predstavničkim i političkim organima, na Univerzitetu, u kulturnim i drugim institucijama, mada se nitko na riječima nije odricao načela o nacionalnoj ravnopravnosti. I gledanja na pravo Muslimana na vlastitu nacionalnu individualnost u prvim poslijeratnim godinama veoma su mnogo varirala, što je imalo loših posljedica za uspostavljanje temelja istinske i dosljedne nacionalne ravnopravnosti, kao neophodnog uvjeta za bratstvo, jedinstvo i zajedništvo svih naših naroda na ovom tlu.

U tome kontekstu valja na kraju dati jednu općenitu ocjenu člana 10. Ugovora o majinama sa Kraljevinom SHS. Mislimo da nećemo pogriješiti ako istaknemo da je u prvim godinama nakon 1918, kada se situacija još nije bila stabilizirala, postojala istinska potreba za međunarodnim garancijama u korist muslimana kao vjerske skupine, usprkos ustavnim garancijama o njihovoj ravnopravnosti. Ta garancija pružala im je izvjesnu pravnu sigurnost i mogućnost opstanka. Vjerovatno je taj propis imao posrednog odraza i na formiranje muslimanske nacionalne svijesti, koje je uslijedilo sa historijskim zakašnjenjem u odnosu na hrvatsku i srpsku naciju.

Narodnooslobodilačka borba u godinama drugog svjetskog rata dovela je do konačnog odvajanja crkve od države, do potpune laicizacije čitavog našeg prava. Ta borba bila je vođena za istinsku ravnopravnost svih naših naroda, i svi Muslimani koji su u njoj uzeli učešća, svojim doprinosom izborili su se za to da nitko više nema pravo da ih tretira kao manjinu i kao strano tijelo, koje bi trebalo eliminirati sa ovoga tla.

U novim uvjetima i novom pravnom sistemu, koji je proizašao iz rata, naprosto su nestale mogućnosti za dosljednu primjenu člana 10. Ugovora o zaštiti manjina sa Kraljevinom SHS. Što je suštinski još važnije, nestale su i potrebe za zaštitom te vrste. Pošto je čitavo naše pravo laicizirano, nemoguće je više u pogledu porodičnog i ličnog statusa Muslimana primjenjivati njihovo vjersko pravo. Konačnim odvajanjem crkve od države, državna vlast izgubila je svako pravo da se upliće u imenovanje reis-ul-uleme, i to je postalo isključivo pravo islamske vjerske zajednice. Propis o zaštiti džamija, grobalja i o olakšicama vakufima, možda je jedini koji nije izgubio svaki praktični značaj. No cilj člana 10. bio je da se ti muslimanski spomenici i ustanove očuvaju i da se onemogućí diskriminacija prema njima. Pozitivni ustavni i zakonski propisi uglavnom su to i sproveli.⁸⁴⁾

I na kraju, mislimo da je ova naša prilično opširna rasprava sa mnogim historijskim primjerima poslužila svojoj svrsi ako je ukazala na to da pružanje specijalnih garancija i specijalnih prava nekoj određenoj nacionalnoj, vjerskoj ili jezičnoj skupini predstavlja nužnu mjeru da se ta skupina očuva od diskriminacije. A svaka takva potreba ukazuje na objektivni neravnan i potčinjen položaj te skupine u datoj državnoj zajednici. U tom položaju su se nalazile kršćanske zajednice u Otomanskoj carevini, i kroz

⁸⁴⁾ Muslimani kao vjerska (a ne kao nacionalna) skupina zaštićeni su mnogobrojnim općim međunarodnim propisima, donesenim nakon drugog svjetskog rata, a koji zabranjuju diskriminaciju ljudi u pogledu vjere ili vjerovanja. U okviru Ujedinjenih nacija upravo je u toku donošenje posebne Međunarodne konvencije o zabrani svih oblika netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na vjeri ili vjerovanju. »Vjera ili vjerovanje«, prema nacrtu te konvencije, obuhvata teistička, neteistička i ateistička vjerovanja, a odvajanje crkve od države, prema tome nacrtu, ne treba samo po sebi smatrati vjerskom netrpeljivošću ili diskriminacijom zasnovanom na vjeri ili vjerovanju.

jedan relativno dugačak period muslimanske vjerske i nacionalne skupine u zemljama koje su u toku prošlog stoljeća stekle nezavisnost i slobodu od otomanske prevlasti.

Tek su se u našoj narodnooslobodilačkoj borbi stvorili svi uvjeti za ravnopravnost, posebno u Bosni i Hercegovini, kada takva specijalna prava više nisu potrebna ni jednoj od nacionalnih zajednica, uključujući i muslimansku. No zalaganje i borba za istinsku i dosljednu ravnopravnost svih naših naroda, uz pravo na očuvanje njihovog identiteta, i dalje su ostali kao stalna potreba.

INTERNATIONAL REGULATION OF LEGAL STATUS OF MOSLEMS WITH REFERENCE TO THE STATUS OF OTHER RELIGIOUS AND NATIONAL ENTITIES IN THE YUGOSLAV TERRITORY

Summary

The Moslems in Yugoslavia, as a religious entity, have acquired by Article 10 of the Convention of minority protection of 1919, an internationally protected and recognized status of minority. This fact seems at the present time somewhat peculiar, having in view that the Moslems of Serbo-Croat speech belong to the same ethnic group from which the former royal government wanted to create first a »serbo-croat-slovene«, and later on a »yugoslav« national entity. In addition, both Constitutions, that of 1921, as well as that of 1931, included a general guarantee of equality of recognized religions, among them the islamic one was included.

The foregoing provision of Article 10 meant, in fact, an accomplishment of a long process of mutual relationship of adaptation and dissensions between islamic and other religious and national ethnic groups since the conquest of these territories by the Ottoman Empire. That provision meant, at the same time, a significant stimulus to the process of formation of the particular Moslem nationality of Serbo-Croat speech, first of all in Bosnia and Herzegovina, where the Moslem group is the largest one and the most compact.

The condition of the Moslems in the yugoslav territories cannot be examined without having in mind the condition of the Christian and other non-Moslem groups in the former Ottoman Empire. In this respect, up to 19th century, the Islamic countries knew a larger measure of tolerance toward minority groups than the Western Europe in the same period, although that tolerance did not mean an equality and lack of discrimination. The Christians and Jews were protected in the Ottoman Empire by Sultans' firmans, and in later periods by the system of capitulations which conferred special rights of protection to some European Christian States: France and later on Austria, Russia and others.

In 19th century a process of creation of new national states at the Balkan peninsula was opened as the consequence of national liberation movements against the Ottoman rule. In these newly created or resurrected countries, Moslem population from a majority became a minority and subject

of numerous discriminations, although they were the most frequently of the same ethnic and linguistic origin as the Christian majority. In the most cases these Moslems were forced to leave their soil and withdraw with the weakened and corrupt Turkish administration.

The European Powers in that century, following their own national interests were ready to impose to these new States and to the Ottoman Empire some legal obligations concerning the equality and non-discrimination of all their citizens, and in some occasions certain special rights for the minorities. First, in this order, was the Protocol of 1830 on the guarantee of independence of Greece, followed by the Paris General Treaty of 1856 which dealt with the inhabitants of Turkey and in an even larger extent with the status of the citizens of Walachia and Moldavia.

This paper deals, in larger extent, with the minority provisions of the Berlin Treaty 1878, and with the subsequent development in this respect. Special attention was given to the provisions of nondiscrimination and protection of religious and ethnic minorities in Serbia, Montenegro and Ottoman Empire, and to the general development of status of all inhabitants of Bosnia and Herzegovina.

The Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina, in spite of its autocratic rule and the general lack of democratic institutions, was successful in establishing a legal order which was the solid basis for an equal treatment of all the three national groups: Serbs, Moslems and Croats.

The Versailles system of protection of minorities of 1919, proved ineffective because all the States which were forced to adopt the obligations of this kind, felt them as a measure of discrimination and of distrust of their municipal legal systems. The former Yugoslav government correctly implemented obligations from Article 10 of Minority Treaty concerning special minority rights of the Moslem religious entity. But its general policy throughout the period until the Second World War consisted of an unequal treatment of its different national as well as minority groups. In an especially unpleasant position were the Macedonians and the Albanians.

The Yugoslav war of liberation in the years 1941—1945, was not only a social revolution, but also a war of national liberation of all nationalities and minorities living of this soil. It opposed successfully the policy and practice of genocide and mutual extermination of Yugoslav peoples, incited by the occupant powers.

After 1945, in the new post-war conditions of a complete laicized civil law, of the federal republican structure of State and of the higher protection of equality of all the national groups and minorities, granted by the constitutional law and judiciary, ceased the necessity of a special protection of the Moslems as a religious minority group. Especially in Bosnia and Herzegovina, perhaps for the first time after the Ottoman conquest, all the necessary conditions met a genuine equality of all three national groups, in spite of some inconsistencies in practical policy in some periods. But the persistent endeavours in maintenance and promotion of equality in everyday life, based on the preservation of identity of each national group, remained as a permanent task.